

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

FILOZOFSKI FAKULTET

Odsjek za povijest umjetnosti

Diplomski rad

Zaštita ambijentalnih vrijednosti u teoriji gradogradnje od Sittea do
Giovannonija

Ives Vodanović

Mentor: dr.sc. Marko Špikić, izv. prof.

Zagreb, 2014.

TEMELJNA DOKUMENTACIJSKA KARTICA

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Odsjek za povijest umjetnosti
Diplomski studij

Diplomski rad

Zaštita ambijentalnih vrijednosti u teoriji gradogradnje od Sittea do Giovannonija

Ives Vodanović

SAŽETAK

Velike civilizacijske promjene povezane prvenstveno s industrijalizacijom u drugoj polovici 19. Stoljeća uzrokovale su porast gradova, što je posljedično promijenilo i pristup njihovom planiranju. Na snazi su bile preinake golemih razmjera u urbanim strukturama kako bi se zadovoljili suvremeni zahtjevi za prometom, higijenom te oslobodili prostori za novogradnje pri čemu je došlo do rušenja manje uglednih objekata, kao i čitavih gradskih četvrti te ambijenata značajnih spomenika. Početkom 20. Stoljeća u velikoj se mjeri kritizira takav pristup te se uvode nove paradigme u zaštiti spomenika, u koje ulazi i potreba za zaštitom ambijentalnih vrijednosti pri čemu glavnu riječ imaju njemački, austrijski i talijanski konzervatori. U radu su analizirani prijepisi sa sjednica konferencija *Dani konzerviranja* iz perioda od 1900. Do 1909. Godine, kao i pojedinačni članci glavnih protagonista zaštite ambijenata, Camilla Sittea, Georga Dehia, Aloisa Riegla, Maxa Dvořáka, Gustava Giovannonija te drugih. Osim toga, uzeta su dva primjera koja oslikavaju prilike u Hrvatskoj vezane uz percepciju vrijednosti ambijenta. Riječ je o raspravi oko očuvanja srednjovjekovnih i novovjekovnih dogradnji unutar kompleksa Dioklecijanove palače u Splitu te o problemu regulacije Kaptola u Zagrebu, promatranog s gledišta prof. Gurlitta. Zaključno, u radu se nastojalo pokazati promjenu u teoriji konzerviranja i zaštiti spomenika koja je obuhvatila i šire prostorne cjeline bez nužnih povijesno-umjetničkih značajki. Do toga je došlo postupno, zalaganjem nekolicine onih koji su došli do spoznaje ambijentalne vrijednosti aktivnim promišljanjem o tekućim problemima gradogradnje, kao i terenskim radom.

Rad je pohranjen u: knjižnici Filozofskog fakulteta u Zagrebu.

Rad sadrži 98 stranica i 12 ilustracija. Izvornik je na hrvatskom jeziku.

Ključne riječi: Ambijent, zaštita spomenika, gradogradnja, Dani konzerviranja, srednja Europa, Hrvatska

Mentor: dr.sc. Marko Špikić, izv. prof., Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Ocjenjivači: dr.sc. Marko Špikić, izv. prof., Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu;

dipl.ing.arh., dr.sc. Zlako Jurić, red. prof., Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu;

dr.sc. Franko Ćorić, viši asistent, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Datum prijave rada: _____

Datum predaje rada: _____

Datum obrane: _____

Ocjena: _____

Sve mogu u Onome koji me jača!

(Fil 4,13)

Mami

SADRŽAJ

UVOD	6
1. STANJE U TEORIJI GRADOGRADNJE NA PRIJELAZU 19. U 20. STOLJEĆE	9
2. CAMILLO SITTE – POKRETAČ PROMJENA U TEORIJI GRADOGRADNJE	13
2.1. Gradogradnja kao prostorna umjetnost	14
2.2. Trgovi – urbana mjesta zajedništva	15
2.3. Kritika koncepta <i>Freilegung</i>	18
2.4. Prijedlozi za uspostavljanje umjetničke gradogradnje	19
2.5. Bečki Ring – problemi i ideje za poboljšanje	21
2.6. Zelenilo velegrada – poezija u gradogradnji	24
3. PROBLEM AMBIJENTA U KONTEKSTU NJEMAČKIH KONFERENCIJA <i>DANI KONZERVIRANJA</i>	27
3.1. Novi pristup njezi spomenika	28
3.1.1. <i>Dehiov pogled na njegu spomenika</i>	28
3.1.2. <i>Sudionici Dana konzerviranja o novim paradigmama u njezi spomenika</i>	32
3.2. Problemi njege spomenika u kontekstu suvremenih zahtjeva grada	34
3.2.1. <i>Problem pregradnji i novogradnji</i>	34
3.2.2. <i>Problem uličnih linija</i>	36
3.2.3. <i>Problem ogoljivanja</i>	38
3.2.4. <i>Problem suvremenih prometnih zahtjeva</i>	38
3.2.5. <i>Problem električnih i tramvajskih vodova</i>	40
3.2.6. <i>Problem uništavanja elemenata ulične infrastrukture</i>	42
3.2.7. <i>Problem zaštite groblja i nadgrobnih spomenika</i>	47
3.2.8. <i>Očuvanje starih imena ulica</i>	50
4. ALOIS RIEGL I MAX DVOŘÁK – GLAVNI PROTAGONISTI ZAŠTITE AMBIJENTA U AUSTRIJI	54
4.1. Alois Riegl	54
4.2. Max Dvořák	60
5. GUSTAVO GIOVANNONI – TALIJANSKI POGLED NA AMBIJENT	66
5.1. Graditeljsko „prorjeđivanje“ – model očuvanja starih ambijenata	67
5.2. Hram <i>Fortune Virilis</i> – primjena Giovannonijevog modela	69
6. PROBLEM OČUVANJA AMBIJENTA U HRVATSKIM PRILIKAMA	71
6.1. Odnos prema ambijentu na primjeru Dioklecijanove palače u Splitu	71
6.2. Posjet Corneliusa Gurlitta Zagrebu	78

7. ZAKLJUČAK	83
SLIKOVNI PRILOZI.....	87
POPIS ILUSTRACIJA.....	94
BIBLIOGRAFIJA	96

UVOD

Ambijentalna vrijednost kulturne baštine, uz povijesnu, umjetničku, znanstvenu, edukativnu, arheološku i druge vrijednosti, važan je segment suvremene zaštite spomenika. No, priznavanje vrijednosti ambijenta pojavilo se nešto kasnije nego što je to slučaj s drugim obilježjima spomenika koja se nastojalo zaštititi. Razvojem teorije konzerviranja i općenito zaštite spomenika došlo se do razumijevanja kako pojedinačnom spomeniku nije u potpunosti osigurana zaštita i prosperitet ukoliko se zaboravlja na njegov prostorni kontekst, na ambijent čiji je dio i s kojim čini neodvojivu cjelinu. Svaka promjena uvjeta ambijenta nužno se mora odraziti i na samom spomeniku.

Osim toga, povijest zaštite pokazala je da postoje brojni slučajevi čitavih četvrti ili lijepo zaokruženih urbanih (i ruralnih) cjelina čija je vrijednost sadržana upravo u cjelokupnom dojmu koje pruža spoj pojedinačnih objekata, trg, ulični niz te posebna atmosfera kojom taj prostor zrači. Dakle, takvi prostori ne sadrže nužno tipične vrijednosti koje se drže temeljnim uzrocima zaštite, poput onih već spomenutih, niti čine ambijent nekom velikom spomeniku kojeg je onda potrebno zaštititi da se ne bio pokvario njegov scenski dojam.

Pod naletom velikih civilizacijskih promjena koje su se intenzivirale u drugoj polovici 19. stoljeća te izazvale veliki porast gradova, stradale su mnoge stare gradske četvrti, kako bi se osigurao prostor za novogradnje i zadovoljavanje potreba modernog života.

Nagli gubitak starih ambijenata uzrokovao je pojavu interesa jednog dijela konzervatorske stručne javnosti za taj problem, što je posljedično urodilo spoznajom ambijentalnih vrijednosti te potrebom za njihovom zaštitom. Dogodilo se to na prijelazu 19. na 20. stoljeće te u prvim desetljećima 20. stoljeća na više razina, tj. u djelima različitih autora, ponajviše u kontekstu njemačke, austrijske i talijanske zaštite spomenika.

Spomenuti razlozi naveli su me da se detaljnije pozabavim razvojem misli o potrebi zaštite ambijenta. Učinjeno je to izborom, većinom, izvornih tekstova koje se držalo najrelevantnijim za otkrivanje tijeka razvoja teorije o vrijednostima i potrebi očuvanja ambijenta.

Na samom početku našao se Camillo Sitte, austrijski povjesničar umjetnosti koji je svojom knjigom *Gradogradnja prema umjetničkim načelima* uzrokovao svojevrsni preokret u teoriji gradogradnje, napominjući kako bi ona trebala biti prostorna umjetnost, tj. disciplina koja neće izostavljati umjetnički i estetski dojam iz planiranja gradskih prostora.

Veliki utjecaj kojeg je Sitte izvršio osjetio se u izlaganjima brojnih sudionika konferencije *Dani konzerviranja* koja se od 1900. godine održavala u različitim njemačkim gradovima s ciljem razvoja teorije konzerviranja, podizanja svjesnosti o problemima i potrebi zaštite spomenika. Analizom referata s izlaganja¹ te debata koje su na konferencijama vođene, nastojalo se uočiti one ideje koje su se ticale promjene u promišljanju o problemima ambijenta i njegove zaštite. Istaknuli su se tu pojedini autori poput Georga Dehia, Corneliusa Gurlitta, Josefa Stübgena, Paula Clemena koji su raspravljali o problemima koje su pred zaštitu ambijenta postavljali suvremeni zahtjevi poput prometa, higijene i potrebe za širenjem gradova.

U kontekstu austrijske zaštite spomenika najglasniji po pitanju zaštite ambijentalnih vrijednosti bili su Alois Riegl i Max Dvořák koji su se svojim tekstovima nastavljali na svoje njemačke kolege te dodatno produbljivali teoretsku misao. U okviru talijanske zaštite spomenika ističe se arhitekt Gustavo Giovannoni s ponešto drugačijim, rekli bismo, kompromisnim rješenjem problema ambijenata u vidu modela *graditeljskog prorjeđivanja*.

Naposljetku, rad je obuhvatio i prilike u hrvatskoj zaštiti spomenika u prvim desetljećima 20. stoljeća, prikazujući na dva konkretna slučaja, Dioklecijanove palače u Splitu i regulacije

¹ Zbog ograničenog opsega rada, kao i zbog dostupnosti izvornih tekstova obrađena su izlaganja s temom ambijenta s konferencija iz perioda od 1900. do 1909. godine.

Kaptola u Zagrebu, prijenos ideja iz većih srednjoeuropskih središta zaštite spomenika u kojima se svijest o ambijentu i počela razvijati.

Rad je dakle podijeljen u šest poglavlja pri čemu se u uvodnom poglavlju tematizira opće stanje u teoriji gradogradnje, povezanoj sa zaštitom spomenika, na prijelazu stoljeća i kasnije. U drugom poglavlju obrađuje se ostavština Camilla Sittea u vidu njegovih promišljanja o prostoru grada, dok su u trećem analizirana izlaganja sudionika konferencije *Dani konzerviranja* koja se dotiču problema ambijenta. U nastavku slijedi obrada tekstova glavnih protagonista austrijske zaštite spomenika, Aloisa Riegla i Maxa Dvořáka te u pretposljednem poglavlju analiza tekstova Gustava Giovannonija. Posljednje, šesto poglavlje donosi primjere iz Hrvatske na temelju kojih se može vidjeti recepcija iznesenih ideja u kontekstu naše zaštite spomenika, tj. njihovih ambijenata.

1. STANJE U TEORIJI GRADOGRADNJE NA PRIJELAZU 19. U 20. STOLJEĆE

Iako planiranje grada nije bila novina sredinom 19. stoljeća, mijenjajuća narav grada i potreba njegovih stanovnika prouzrokovali su nove tipove urbanih problema koje je valjalo riješiti na drugačiji način od tada ustaljenog. Kako će se lako zapaziti u nastavku teksta, dva najvažnija problema gradskih planera u drugoj polovici 19. stoljeća i kasnije bila su ubrzani porast gradskog stanovništva, kao posljedica nagle urbanizacije i industrijalizacije te pitanje prometa, tj. prilagodbe starih ulica novim prometnim sredstvima, brzini i gustoći prometa.

Industrijska revolucija u Njemačkoj je, primjera radi, ispočetka ostavila najviše traga u malim gradovima u čijoj se blizini obično nalazio rudnik, skladište ugljena ili veliko vodno bogatstvo, dok su s druge strane veliki gradovi, koji su obnašali funkciju trgovačkih središta, značajnijim prostornim promjenama podlegli tek nešto kasnije.² Ipak, prostorni problemi uvjetovani naglim porastom ljudi i prometa zahtijevali su brzo rješavanje: gradske jezgre s uskim, krivudavim uličicama bile su ispunjene ljudima, teretom i vozilima što je onemogućavalo komunikaciju i izazivalo kojekakve nezgode; zaostala srednjovjekovna fortifikacija onemogućavala je kompaktno širenje grada i otežavala promet. Kao temeljni ciljevi postavljeni u to vrijeme gradskim planerima bili su poboljšanje prometne cirkulacije te povećanje razine svjetlosti i prozračnosti ulica.³ Brojni primjeri gradova poput Magdeburga, Frankfurta, Mainza, Würzburga a posebice Kölna, svjedoče navedene promjene u povećanjima i izmjenama na prostornim planovima. Prostorni zahvati učinjeni u Kölnu u drugoj polovici 19. stoljeća mogu poslužiti kao reprezentativan primjer za većinu njemačkih gradova (Slika 1). Fortifikacije čak iz 12. stoljeća koje su okruživale grad, srušene su 1881. godine, zajedno s većinom gradskih vrata koja su predstavljala prometni problem. Pri tom je ostavljen tek dio zida i pokoja vrata kako bi se zadovoljila konzervatorska struka, dok je

² Usp. LADD, 1990: 77.

³ Usp. LADD, 1990: 88.

novonastali prostor, nastao proširenjem područja grada, bio poligon za ispunjavanje želja gradskih dužnosnika. Prilika koja se otvorila značila je za gradske oce mogućnost grandiozne izgradnje, po uzoru na gradove kojima su se divili. Takozvani *Neustadt* morao je tako prvenstveno zadovoljiti kriterij prostornosti, što *Altstadt* sa svojim prenapučenim ulicama nikako nije dopuštao. To je pak značilo nastanak širokih radijalnih i dijagonalnih ulica s velikim raskrižjima, bulevarima, parkovima i dobro smišljenim kanalizacijskim sustavom skrivenim ispod njih. Gradsko proširenje pružilo je priliku za osmišljavanje Kölna sa svim prednostima suvremenog grada tog vremena: prostranog, monumentalnog, osvjetljenog, prozračnog, čime se osiguravao dojam prosperiteta.⁴

Model za ovu generaciju njemačkih planera, kako za rješavanje funkcionalnih problema, tako i za postizanje estetskih dimenzija, bile su regulacije Pariza od 1852. do 1869. godine, pod ravnanjem baruna Georgesa Eugena Haussmanna te regulacija Beča od 1857. do 1890. godine, kojima je zajedničko veliko rušenje stare urbane strukture u korist suvremenih zahtjeva.⁵

Haussmannova transformacija Pariza šire je prihvaćena kao jedna od najuspješnijih modernizacija prometne cirkulacije i higijene. Njegov interes za poboljšanje tehničkih uvjeta u središtu Pariza, prema mišljenju njemačkih planera, uspješno se stopio s njegovim estetskim ciljevima koji porijeklo vuku iz klasičnih i baroknih modela.⁶ Želja za postizanjem veličanstvenih *vista* vodila je Haussmanna do uspostavljanja ravnih uličnih linija koje su otvarale pogled na monumentalne strukture, vidljive s velikih udaljenosti. Estetika vidljivosti primjetna je u gotovo svim Haussmannovim pariškim zahvatima: oslobađanju crkvi i drugih monumentalnih gradnji od okolne arhitekture, izgradnji bulevara i dijagonalnih ulica koje povećavaju vidljivost, kao i trgova te uređenih parkova. Sve je to stvaralo poželjni dojam čistoće, prozračnosti i osvjetljenosti za kojim su težili i njemački planeri, a otklanjalo je

⁴ Usp. LADD, 1990: 97.

⁵ Usp. JURIC, 2004: 1.

⁶ Usp. LADD, 1990: 113.

osjećaj dezorijentiranosti koji se mogao pojaviti u uskim, prljavim i krivudavim starim uličicama (Slika 2).⁷

Razlog zbog kojeg je Haussmann bio osobito privlačan njemačkim planerima krije se u činjenici što su i sami razvijali slične metode urbanog planiranja, prvenstveno uzevši u obzir postupak oslobađanja monumentalnih gradnji od okolne arhitekture, na njemačkom jeziku poznat pod nazivom *Freilegung*. Tijekom 19. stoljeća praksa *Freilegung*, povezana s baroknim planiranjem, koja se zasnivala na isticanju pitoresknih kvaliteta individualnih arhitektonskih struktura postala je temeljno načelo smještanja crkvi i građevina javne namjene po sredini trga ili na tzv. otoku okruženom ulicama kako bi se osigurao veličanstveni pogled (*vista*). Ostaje činjenica da ni Haussmann ni njemački planeri druge polovice 19. stoljeća poput Reinharda Baumeistera i Josefa Stübgena nisu u obzir uzimali važnost okolnog prostora, tj. ambijenta sa svojim vlastitim intrinzičnim značenjem i vrijednošću. Povijesno-umjetnički interes bio je ograničen na građevine koje su bile same po sebi umjetnički ili povijesno značajne; ostalo nije smatrano vrijednim te je, dapače, poticano rušenje čitavih građevnih sklopova, ulica i trgova kako bi se istaknule one građevine koje su stekle status spomenika.⁸

Konceptu *Freilegung*, odnosno takvom poimanju prostora, uvelike je doprinio razvoj tzv. praktične estetike koja je nastojala objasniti prirodu estetskog iskustva ne bi li se spoznalo njegove zakonitosti i primijenilo ih u projektima od velike važnosti. Jedan od utjecajnijih zagovornika i teoretičara praktične estetike bio je Hermann Maertens koji je, uz Gustava Theodora Fechnera radio na empirijskom utemeljenju estetike u arhitektonske svrhe. Njegov utjecaj posebno je bio vidljiv u ideji čišćenja prostora oko velikih spomenika od, prema mišljenju većine, nepotrebnih građevina koji nemaju nikakvu vrijednost, a zagrađuju ga.⁹ Maertens, i sam arhitekt, objavio je niz radova u razdoblju od 1877. do 1890. godine u kojima

⁷ Usp. LADD, 1990: 115.

⁸ Usp. LADD, 1990: 116.

⁹ Usp. LADD, 1990: 117.

je isticao arhitekturu kao *monumentalni izraz razine razvoja kulture*. Pozivajući se na teoriju o fiziološkoj optici Hermanna Helmholtza, Maertens zaključuje da se doseg pogleda može precizno matematički izračunati, što ga je dovelo do izračunavanja idealnih udaljenosti s kojih se najbolje mogu gledati građevine i spomenici.¹⁰ Rezultat je bio stvaranje estetskog pravila prema kojemu je promatrač gledao spomenik ili građevinu s jedne točke gledišta i pri tom dobivao najbolji uvid u njezin vanjski izraz. Time su se povodili brojni suvremenici arhitekti koji su počeli pojedine objekte izvlačiti iz konteksta, zahtijevajući subordinaciju okoline te naposljetku njezino rušenje, sve u korist spomenika kao zasebnog umjetničkog djela oko kojeg ne smije biti nikakvih smetnji koje bi kvarile vizuru, kako bi se ono moglo doživjeti u punoj snazi. Sam Maertens potvrdio je, kako na primjeru katedrale u Kölnu, tako i generalno na čitavoj srednjovjekovnoj arhitekturi, svoje slaganje s takvim postupanjem s arhitektonskim kontekstom, držeći da djela iz tog perioda stvaraju najbolji dojam kad se gledaju s veće udaljenosti, što opravdava potrebu za otvorenim prostorom oko njih.¹¹

¹⁰ Usp. LADD, 1990: 118.

¹¹ Usp. LADD, 1990: 120.

2. CAMILLO SITTE – POKRETAČ PROMJENA U TEORIJI GRADOGRADNJE

Austrijski arhitekt Camillo Sitte se možda najglasnije usprotivio takvom shvaćanju urbane estetike. Iako je i sam, poput Maertensa, nastojao osmisлити svojevrzne formule za uređenje javnih gradskih prostora, stavljajući veći naglasak na estetska pravila gradogradnje tamo gdje je prvenstveno dominirala praktična briga za promet i gradsku higijenu, činio je to na znatno drugačiji način nego njegovi suvremenici.

Camillo Sitte (1843.-1903.) studirao je povijest umjetnosti i arheologiju kod Rudolfa Eitelbergera, a osim toga studirao je i fiziologiju pogleda i prostornu percepciju te je tri semestra proveo na medicini proučavajući anatomiju i principe obdukcije. Po završetku studija obrazovanje je nastavio na putovanjima u Italiju, Njemačku, Malu Aziju, Francusku, Grčku, Egipat i Konstantinopol, tijekom kojih je podučavao povijest umjetnosti na više privatnih škola.¹² Na preporuku svog profesora Eitelbergera, Sitte je 1875. godine prihvatio mjesto ravnatelja Državne škole za primijenjene umjetnosti u Salzburgu gdje se ujedno počeo zanimati za probleme zaštite spomenika. Drži se da je njegov interes za gradsko planiranje potekao od Eitelbergera, ali je također istina da je on plod tadašnje situacije, što se prvenstveno odnosi na intenzivnu graditeljsku aktivnosti na bečkom Ringu.

Izdavanje knjige *Gradogradnja prema umjetničkim načelima* (1889.) pomoglo je Sitteovu prihvaćenost među stručnim krugovima, posebice među arhitektonsko-planerskim. Iako je po izdavanju knjige bio pozivan u povjerenstva za brojne arhitektonske projekte, kao i za izradu planova mnogih stranih gradova poput Melbournea, Sydneya i Adelaidea, u Austriji nikad nije uspio ući u visoku kulturnu elitu, što dokazuje njegova birokratska funkcija i manji projekti izrade planova za male industrijske gradove.¹³ Razlozi su raznovrsni, no stoji

¹² Usp. COLLINS, 2006: 25.

¹³ Vidi, COLLINS, 2006.

činjenica da su Sitteove ideje u početku bile teško prihvaćene kod njegovih suvremenika, koji su ga držali konzervativnim, ili u najmanju ruku, zaljubljenikom u prošlost, što se protivilo ideji napretka i modernog razvoja.

2.1. Gradogradnja kao prostorna umjetnost

Osnovna ideja koju je Sitte svojom knjigom htio posvjedočiti utemeljena je na njegovu stajalištu da je i gradsko planiranje također umjetnost te da i ono može profitirati učenjem od starih majstora slikarstva i kiparstva, kao i onih koji su se bavili sličnim problemima planiranja u prošlosti. Kako će pokazati kratki pregled glavnih tema njegova djela, Sitte nije negirao probleme suvremenih gradova, kao što su kanalizacija i promet, međutim, nije se dao uvjeriti da oni trebaju posve diktirati izgled prostora i pritom prouzročiti zanemarivanje estetske dimenzije planiranja. Naprotiv, držao je da upravo ugodan i primjeren izgled gradskih četvrti ima neizmjereno važan psihološki i fiziološki učinak na stanovnike zbog čega se trudio dovesti gradsko planiranje na razinu prostorne umjetnosti.¹⁴

*Gradogradnja prema umjetničkim načelima*¹⁵ podijeljena je u dva dijela. U prvom, analitičkom dijelu, Sitte se bavi istraživanjem struktura predindustrijskih europskih gradova. Pri tom se osvrće na odnos između građevina, spomenika i trgova, na oblike i veličinu trgova te na ostavljanje slobodnog središnjeg prostora. Drugi, sintetički dio, obuhvaća kritiku modernih postupaka u gradskom planiranju te sugestije za njihovo poboljšanje. Osim toga, korpusu teksta pripada i prikaz realnog i potencijalnog planiranja u Beču, kao primjer regulacije prema temeljnim umjetničkim načelima te naknadno dodani esej o nužnosti zelenila u gradovima.

Sitte u uvodu knjige razjašnjava motive koji su ga nagnali na njeno pisanje, ističući razliku između nekadašnjeg i suvremenog planiranja gradskih prostora. Iako je svjestan da je u

¹⁴ Usp. COLLINS, 2006: 67.

¹⁵ Prvo izdanje ove knjige objavljeno je 1899. godine u Beču, na njemačkom jeziku, a u diplomskom radu koristi se hrvatsko izdanje objavljeno 2010. u Zagrebu prema prijevodu Jasenke Mirenić Bačić.

tehničkom smislu napravljen značajan pomak, zaključuje da to nije slučaj s umjetničkim dojmom: „*Stojimo pred zagonetkom – pred zagonetkom prirodnog nesvjesnog umjetničkog osjećaja koji je kod starih majstora očito čudesno funkcionirao bez estetskih paragrafa i hrpe pravila; dok mi s ravnalom i šestarom trčimo za njima uzalud nastojeći suptilna pitanja osjećaja riješiti nezgrapnom geometrijom*“.¹⁶

Sitte je očito postao svjestan negativnih transformacija koje je svijetu donijela novčana privreda, na što u svom eseju „*Velegradovi i duhovni život*“¹⁷ upozorava i austrijski sociolog Georg Simmel, komentirajući kako moderni duh postaje sve više računski, nastojeći svijet svesti na egzaktnost algoritma: „*Budući da se novac, zbog svoje bezbojnosti i indiferentnosti, nameće kao zajednički nazivnik svih vrijednosti, on postaje najstrašniji nivelator, on beznadno prošupljuje jezgru stvari, njihovu osobitost, njihovu specifičnost, njihovu neusporedivost*“.¹⁸

Čini se da se baš u matematičkom duhu modernog vremena, kojeg je Sitte bio svjedok, krije izvor neuspješnosti suvremene prostorne umjetnosti da stvori estetski jednako ugodne ambijente, poput onih starih.

2.2. Trgovi – urbana mjesta zajedništva

S obzirom na njegovo čvrsto uvjerenje da se gradogradnja ne bi smjela shvaćati tek kao puki tehnički problem nego i kao umjetničko pitanje, Sitteu je želja bila da se u prvom dijelu teksta osvrne na stare gradove kako bi razotkrio njihovu kompoziciju i tako izlučio elemente koji doprinose ljepoti i ugodu koje bi potom povezao u svojevrсну sumu estetskih pravila. Pri tom se pozivao na Aristotela koji je sažeo temeljna načela gradogradnje napisavši da grad „*treba izgraditi tako da ljude čini sigurnima i istodobno sretnima*“.¹⁹ U prilog tome, Sitte ide toliko

¹⁶ Usp. SITTE, 2010: 33.

¹⁷ Usp. SIMMEL, 2001.

¹⁸ Usp. SIMMEL, 2001: 142.

¹⁹ Usp. SITTE, 2010: 11.

daleko u prošlost da spominje antičke uzore, prvenstveno forum koji za njega predstavlja ekvivalent modernom trgu. Forum je nekad služio kao mjesto javnih svečanosti i općenito odvijanja života te je stoga bio zatvoren redukcijom utoka ulica, dok je suvremeni trg tu funkciju izgubio te postao tek praznina u gustom tkanju grada koja osigurava prozračnost i veću količinu svjetla.

Za nasljednike antičkog foruma Sitte drži gradske trgove u Italiji koji su također središte zajednice te kao takvi ukrašeni reprezentativnim zdencima, spomenicima i umjetničkim djelima. Kao primjer navodi tzv. *pizansku akropolu*,²⁰ tj. Piazza del Duomo u Pisi za koju piše: „*Tu nema ničega što rastresa naše misli, ničega što nas podsjeća na uobičajenu dnevnu zaposlenost...tu cjelovitost dojma potiče našu dušu na uživanje, na shvaćanje skupljenih umjetničkih djela*“.²¹

U duhu vremena koje uslijed hipertrofije objektivnih, velikih, hladnih mjerila uzrokuje svojevrsnu atrofiju osobnog i, mogli bismo reći, osobenog, Sitte kao da nastoji upravo uspostavom trgova vratiti humani karakter grada. Na određeni način zatvoreni trgovi poput kakvih otoka ili oaza, kako ih već pisac zamišlja, funkcioniraju poput prostornih reminiscencija na zajedništvo koje među ljudima vlada u okviru malih gradova i sela, a koje, u najvećem broju slučajeva, nije našlo svoj oblik u modernim velegradovima.

Kako bi se to ipak barem u određenoj mjeri ostvarilo, Sitte daje čitav niz preporuka, od kojih neke kao poželjna veličina i oblik trgova, potječu ponajviše iz Italije. Tako radi razliku između crkvenih / katedralnih trgova (Slika 3) koji bi trebali biti duboki i svjetovnih / *signoria* (Slika 5) trgova za koje bi poželjno bilo da budu široki. Naglašavajući važnost dobre proporcije između veličine trga i veličine zgrade, Sitte napominje da maleni trg ispred monumentalne zgrade neće dopustiti ostvarivanje cjelovitosti dojma, jednako kao što to neće uspjeti ni preveliki trg s obzirom da su u oblikovanju prostora važniji međusobni odnosi od

²⁰ Usp. SITTE, 2010: 27.

²¹ Usp. SITTE, 2010: 27.

apsolutnih veličina. Osim toga, Sitte se osvrće na nepravilne oblike trgova koji se susreću u starim gradovima, što je gotovo uvijek rezultat povijesnog razvoja i konkretnih lokalnih situacija, poput sporednih puteljaka, jaraka za vodu ili važnih građevina zbog kojih su one krivudale u neobičnim smjerovima. Ističe da se te nepravilnosti doživljavaju pozitivno jer povećavaju slikovitost i potiču zanimanje: „A što je veća mnogolikost, što veće bogatstvo raspoloživih i prisutnih poželjnih motiva, to više treba odbacivati nasilnu pravilnost, nesvrhovitu simetriju i uniformnost modernih koncepcija. Kod stila modernih vila već se poodavna uočava veća nesputanost, a i kod dvoraca se to drži korisnim; zašto baš u gradogradnji ravnalo i šestar tako kruto vode glavnu riječ?“. ²² Uz nepravilnosti, Sitte navodi još jednu karakteristiku starih talijanskih trgova, a to je njihovo grupiranje koje se pojavilo kao neophodni element prilikom oblikovanja pojedinih pročelja građevina. Na taj način svako monumentalno pročelje dobiva svoj trg što rezultira maksimalnim iskorištavanjem estetskog dojma građevine, kao i trga. Najčešće se grupiranje pojavljuje u središtu grada oko najreprezentativnijih objekata, posebice crkvi i katedrala koje onda imaju tri monumentalna pročelja s pripadajućim trgovima. Kao ponajbolji primjer Sitte navodi trgove u Veneciji; Markov trg i Piazzetu (Slika 4). ²³ Prvi je duboki trg u odnosu na crkvu, a drugi široki u odnosu na pročelje Duždeve palače. Sitte je bio fasciniran cjelovitošću kojom odišu pojedini elementi tog prostora, od ljepote plastičnih ukrasa na velebnim pročeljima i kolorističke raskoši sv. Marka, do djelovanja mora te ne zaboravlja pripomenuti kako bi nametnuta simetrija i centriranje karakteristično za moderno planiranje sigurno u velikoj mjeri pokvarilo postojeći dojam. Napominje da se punoća dojma na primjeru venecijanskih trgova, kao i na primjeru trga u Firenci (*Portico* i *Signoria degli Uffizi*) najbolje postiže obilascima kojima se na svakom uglu stvaraju drugačiji prizori: „Više od tuceta različitih snimaka iz različitih rakursa, a svaki pokazuje drugačiji prizor, tako da se bez znanja jedva može vjerovati da je

²² Usp. SITTE, 2010: 70.

²³ Usp. SITTE, 2010: 76.

*pred nama isti trg. Pokušajmo to s nekim pravilnim pravokutnim modernim trgom! Nećemo dobiti ni tri umjetnički različita sadržaja, budući da protokolarno skrpani moderni trg uopće nema duhovni sadržaj, nego samo određeni broj kvadratnih metara prazne površine.*²⁴No osim takvih veličanstvenih primjera kao što su trgovi u Veneciji i Firenci, Sitte napominje da ne mora nužno biti riječ o objektima i spomenicima visoke umjetničke vrijednosti kako bi se postigao estetski dojam, već on može biti plod dobrog grupiranja pojedinih objekata, njihova rasporeda te smještaja trgova što sve doprinosi slikovitosti.

Očito je da Sitte prostor trga zamišlja kao svojevrsnu oazu od gradske buke i vreve te priželjkuje slično i za gradove svog doba, ali kako i sam ističe, ne drži poželjnim preslikavanje svih slikovitih elemenata starih gradova nauštrb higijenskih, prometnih i drugih razloga, već racionalno sagledavanje svih dimenzija, a ne nužno isključivanje estetskog dojma.

2.3. Kritika koncepta *Freilegung*

Tema trgova kod Sittea u velikoj je mjeri povezana s već spomenutim konceptom *Freilegung*, koji je u njegovo vrijeme bio svojevrsni trend među gradskim planerima. Naime, Sitte se takvom načinu planiranja žestoko protivio, kako zbog arhitekture koja se time uništavala, tako i zbog one koja se čuvala. Držao je da se takvim postupkom gubi intimnost i mjera prostora, kao i povezanost koja ulice i trgove čini privlačnima i ugodnima svojim stanovnicima: „*Takva slobodno postavljena građevina vječito ostaje torta na pladnju. Unaprijed je isključeno živo, organsko srastanje s okolinom; isto tako i uspješno izazivanje perspektivnih efekata, koje iziskuje prostor za odmak, odnosno trg u obliku kazališne pozornice u čijoj bi pozadini morala biti pogledu izložena fasada*“.²⁵

²⁴ Usp. SITTE, 2010: 78.

²⁵ Usp. SITTE, 2010: 42.

Svoje stajalište Sitte je upotpunio primjerima te tako navodi istraživanje crkava u Rimu koje je pokazalo da je od 255 crkava tek njih 6 slobodnostojećih, dok su ostale prigradene na jednoj ili čak obje strane. Naročito krivim postupanjem Sitte drži oslobađanje gotičkih crkvi i katedrala od obližnje arhitekture s obzirom da one, prema njegovu mišljenju, svoj arhitektonski naglasak temelje na glavnom pročelju ispred kojeg je onda i ostavljeno više prostora, dok je priroda bočnih strana takva da ne podnosi pogled iz udaljenosti. „*Zamislimo jednu časnu, staru gotičku katedralu iz bilo kojeg grada postavljenu u sredinu beskrajno prostranog vojnog vježbališta te ćemo već pri pukoj pomisli morati priznati da bi tu bilo potpuno uništeno snažno djelovanje građevine*“.²⁶

Iako prilikom prvog izdanja Sitteove knjige 1889. godine nije bilo puno onih koji su se slagali s njegovim stajalištem oko tretiranja velikih građevina kao spomenika, tj. oko ogoljivanja njihove okolice, kroz naredna desetljeća situacija se mijenjala, zahvaljujući ponajprije razočarenjem prethodno realiziranim projektima. Kao primjer može poslužiti katedrala u Ulmu koja je 1870-ih ostala bez popratnih objekata, ne bi li se dodatno istaknula njena ljepota, ali se već 1906. dogodio obrat objavom novog natječaja kojim se željelo smanjiti toliku otvorenost prostora oko katedrale. Kao sretniji primjer poslužila je katedrala u Frankfurtu za koju se također 1890-ih pojavila ideja da se oslobodi okolne arhitekture, ali zahvaljujući inertnosti gradskih službi to nije učinjeno, što je rezultiralo promjenom stručnog mišljenja u međuvremenu koje više nije odobravalo ogoljivanje (*Freilegung*), već je težilo postizanju harmonije s okolinom.

2.4. Prijedlozi za uspostavljanje umjetničke gradogradnje

Drugi dio *Gradogradnje prema umjetničkim načelima* donosi na početku kritiku tadašnjeg stanja gradogradnje, a potom i niz sugestija o tome kako bi se ono moglo poboljšati. Osnovna

²⁶Usp. SITTE, 2010: 81.

Sitteova zamjerka suvremenoj gradogradnji jest nedostatak imaginacije, tj. posljedično, nedostatak umjetnosti. Kako zamjećuje, sve je postalo podređeno prometnim pravcima, umjesto trgovima i ulicama, čime se gubilo poimanje umjetničke tradicije. Unatoč njegovu vapaju da je pravilna parcelacija „*stostruko uništila ljepotu*“²⁷, Sitte je bio svjestan doprinosa moderne gradogradnje, naročito gradskoj higijeni, zbog čega je držao da bi povoljno rješenje bio pronalazak nekog oblika zajedničkog suživota umjetničkih i tehničkih ciljeva koji se ne bi nužno morali isključivati.

*„Neka se velike mase stambenih zgrada prepuste radu, pa grad tu može biti u radnoj odjeći, no nekoliko glavnih ulica treba biti u nedjeljnoj odjeći na ponos i radost stanovnika, zbog buđenja domoljubnih osjećaja, zbog trajnog razvitka viših, plemenitijih emocija kod mladeži koja stasa.“*²⁸

On je tako kritizirao trgove koji nisu predstavljali ništa drugo do prometnih otoka jer je držao da oni uzrokuju izostajanje usmjerenosti kao i smanjenje raznolikosti vizura i istaknutosti pojedinih objekata. Jednaka je situacija i s javnim parkovima koji više nisu nudili „*okrepu čistim zrakom i zelenilom*“²⁹, već se smještaju u sredinu praznog prostora te okruženi ulicama sa svih strana nisu odgovarali svojoj funkciji odmora i razonode s obzirom na razinu buke koja dolazi od pokrajnjeg prometa, kao i prašinu te izloženost vjetru. Sve je to Sittea dovelo do zaključka da upravo model zatvorenosti tj. kompaktnosti doprinosi efektivnosti prostora starih gradova, što tadašnji gradovi nisu uspijevali postići zbog sklonosti planera razbijanju na pojedinačne blokove; blok kuća, blok trga, blok parka itd. Iako zadržava zdravu mjeru realnosti po pitanju prihvatanja modernih invencija u gradsko tkivo, Sitte ipak sugerira da se ne bi trebalo odreći umjetničkih motiva poput rizalita, otvorenih stubišta, erkera, trijemova,

²⁷Usp. SITTE, 2010: 120.

²⁸Usp. SITTE, 2010: 106.

²⁹ Usp. SITTE, 2010: 115.

ugaonih tornjeva te ujedno predlaže češće promjene uličnih tokova, nejednake širine ulica, različite visine kuća i sve ostalo što čini slikoviti scenografski ulični repertoar.³⁰

Ono što je Sitte vidio kao problem i jedan od temeljnih razloga izostanka slikovitosti u modernim gradovima jest način na koji oni nastaju. Naime, Sitte je bio uvjeren da su za to bili krivi „*podređeni službenici koji se ne smiju usuditi imati svoje ideje*“ i to ne zbog toga što nemaju umjetničku osjetljivost i ne posjeduju kreativnost, već zbog toga što bi se to „*protivilo disciplini*“.³¹ Ipak, uvjeren je da ni potpuna suprotnost trenutnoj situaciji, što bi značilo prepuštanje planerskih problema slučaju, također nije rješenje, već bi to bilo stvaranje programa koji bi se temeljio na povijesti grada i lokalnim uvjetima što bi uključivalo uzimanje u obzir svih značajki terena, vodenih tokova, smjera vjetrova i drugih geografskih čimbenika prostora. Kako bi konkretnije prikazao svoje ideje o poboljšanju modernog urbanog planiranja, Sitte je dao više prijedloga od kojih vrijedi izdvojiti neke:

- a) Objedinjavanje građevina poput crkve, župnog dvora, škole
- b) Povezivanje spomenika, fontana i javnih zgrada u jedan veći efektni trg
- c) Grupiranje trgova, a ne njihovo razjedinjavanje
- d) Zadržavanje terenskih nepravilnosti kako bi se od njih stvorilo krivudave ulice
- e) Izostanak nepravilnosti dovodi do izvještačenosti
- f) Krivudave ulice su bolji izbor i zbog higijenskih razloga jer zaustavljaju vjetar, koji u pravocrtnim ulicama bjesni najvećim brzinama.³²

2.5. Bečki Ring – problemi i ideje za poboljšanje

Kako bi svoje prijedloge prikazao na konkretnom slučaju, primijenio ih je na primjeru regulacije Beča i to onda, kako piše, „*kad još nije bilo zaključeno veliko previranje stilova pa su duhovi bili u sretnom stanju uzvišena uzbuđenja*“³³. Mnogi Sitteovi nasljednici tvrdili su da je na Sitteovo razmišljanje najviše utjecala upravo izgradnja bečkog Ringa na koju je imao

³⁰ Usp. SITTE, 2010: 123.

³¹ Usp. SITTE, 2010: 137

³² Usp. SITTE, 2010: 144-145.

³³ Usp. SITTE, 2010: 157.

više primjedbi. Prostor Ringa nije se mijenjao od 13. stoljeća do Sitteove mladosti, uz iznimku pojedinih srednjovjekovnih tornjeva koji su pretrpjeli određene izmjene.³⁴ Veliko povećanje stanovništva koje je nastupilo u drugoj polovici 19. stoljeća uvjetovalo je rast predgrađa koji su se nalazili izvan glacisa, što je potom rezultiralo carevom odlukom o uklanjanju fortifikacija koja su okruživala grad te izgradnju Ringa i to uz pomoć sredstava namaknutih od prodaje zemljišta privatnim vlasnicima.

Temeljna Sitteova zamjerka³⁵ bila je već sama zamisao Ringa koja je počivala na raznovrsnosti stilova koje je Sitte prezirao te izgradnji uličnih arterija koje su uzrokovale rušenje starih zgrada i trgova te ustupanje umjetničke ljepote pred uniformnošću i jednoličnošću. Sitte je očito bio svjestan da su u slučaju izgradnje Ringa praktični ciljevi pomalo ostali u sjeni, podređeni funkciji reprezentiranja. Carl Emil Schorske u svojoj knjizi *Beč krajem stoljeća*³⁶ poduhvat izgradnje Ringa naziva programom „poljepšanja slike grada“ (*Verschönerung des Stadtebildes*) čija je svrha sadržana u kulturi samoprojekcije koja tako postaje „ikonografski duh austrijskog liberalizma“.³⁷

Sitte navodi primjere nekoliko reprezentativnih građevina pomoću kojih iznosi svoje teze o potencijalnim promjenama koje bi poboljšale stanje u kojem se trenutno nalaze. Zavjetna crkva (*Votivskirche*) primjer je na kojem se Sitte ponajviše zadržao prvenstveno zbog mišljenja kako se, unatoč velebnosti građevine i bogatstva (neo)gotičkog stila, ne postiže cjelovitost umjetničkog dojma, a to je stoga što ona sa svojim ambijentom uopće ne komunicira (Slika 6): „Kad se zajedno motre gotička Zavjetna crkva, u najplemenitijoj renesansi sagrađen Univerzitet i u najrazličitijim oblicima ukusa sagrađene najamne kuće, to je kao da istodobno moramo slušati neku Bachovu fugu, veliki finale iz neke Mozartove opere

³⁴ Usp. COLLINS, 2006: 52.

³⁵ Sitte se u svojoj knjizi bavi prvom fazom transformacije Beča, do 1890. godine.

³⁶ Usp. SCHORSKE, 1990.

³⁷ Usp. SCHORSKE, 1990: 46.

*i Offenbachov kuplet. Umjesto da se zgodnim položajem u efektinom suglasju međusobno potenciraju, svaka građevina u isto vrijeme svira drugu melodiju u drugom tonalitetu.*³⁸

Sitte je uvidio da se takav razvoj situacije duguje pretjeranoj slobodi danoj arhitektima, koji kao da jedni drugima umanjuju djelovanje, pokušavajući svojim djelom zasjeniti susjedovo, ne vidjevši da pri tom poništavaju i svoje. Stoga je predložio projektiranje trga s arkadama ispred Zavjetne crkve koje bi bile dovoljno visoke da prikriju negativno djelovanje susjednih građevina te dovoljno zatvorene kako bi se ispunila funkcija trga, a to je da bude prostor *„za predah i odmor, zaštićen od vjetrova i prašine, oslobođen ulične vreve i vječne zvonjave tramvaja, s obiljem sjenovitih odmorišta u arkadama“*, za razliku od trenutne *„pješčane pustinje koja je uglavnom bez ljudi“*.³⁹ Također, Sitte je predložio i rad na postizanju stilskog jedinstva okolnih građevina jer se poveo za idejom da *„ono što se može gledati istodobno mora i pristajati jedno uz drugo, a o onom što se ne može vidjeti ne treba brinuti“*.⁴⁰ Sličan problem Sitte je vidio i kod Gradske vijećnice (*Rathaus*) ispred koje se nalazio tek *„otvoreni teren, bez cjelovitosti, bez sažimanja umjetničkih efekata“* dok ga je on zamišljao kao zatvoreni prostor, s neprestanim protokom ljudi, na koji bi se postavili *„spomenici, fontane, kavane, restorani te muzički paviljoni s redovitom limenom glazbom“*.⁴¹

Uz ove, Sitte je naveo još dva primjera, bečki Parlament te *Burgteatar*. Parlament je prema njegovu mišljenju uspjela barokna izvedba, ali bez neophodnog predprostora koji je potreban kako bi se ostvario perspektivni učinak, koji je morao izostati zbog ulične linije, tj. blizine Ringa. Iz tog razloga Sitte piše da Bečani još nisu ni vidjeli svoj Parlament. Jednako tako drži da se ni *Burgteatar* ne može doživjeti u svojoj punini jer nema dovoljno prostora da se to učini, računajući da tik do njega prolazi tramvajska pruga (Slika 7). Opći zaključak jest da ljepota pojedinih građevina ne dolazi do izražaja zbog lošeg planiranja okolnog prostora, zbog

³⁸ Usp. SITTE, 2010: 160.

³⁹ Usp. SITTE, 2010: 164.

⁴⁰ Usp. SITTE, 2010: 165.

⁴¹ Usp. SITTE, 1990: 170.

čega je predložio izgradnju pripadajućih trgova koji bi odicali svojim specifičnim karakterom, temeljenim na funkciji građevine. To bi pak značilo da bi se trg ispred Parlamenta opremio spomenicima koji bi podsjećali na domoljubne teme; ispred *Burgteatra* došlo bi do stvaranja kazališnog trga koji bi bio ukrašen bistama velikih umjetnika, a ispred Gradske vijećnice napravio bi se trg koji bi obilovao spomenicima posvećenima važnim osobama iz povijesti grada. Time bi se prema Sitteovu mišljenju izbjegao sukob stilova, ostvarilo jače djelovanje pojedinih građevina te stvorio niz gradskih ambijenata koji bi koristili stanovnicima za njihove različite potrebe.

2.6. Zelenilo velegrada – poezija u gradogradnji

Gradogradnja prema umjetničkim načelima završava esejom *Velegradsko zelenilo* koje je ubačeno u kasnijem izdanju knjige. Esej je vrijedan prilog za razumijevanje još jedne dimenzije Sitteova shvaćanja važnosti ambijenta i prostorne umjetnosti (kako naziva urbano planiranje), koja dotiče najveći broj ljudi. Jasno mu je da stanovnici gradova trebaju zelenilo ne samo iz zdravstvenih razloga, već i zbog „*boljeg raspoloženja i osvježanja mašte prirodnim prizorima*“.⁴² Sitte prirodi pridaje blagotvorno, umirujuće djelovanje koje je poticaj mašti, za razliku od ponekad teškog dojma koji na čovjeka ostavlja arhitektura. Držao je da upravo iz mašte, tj. onog poetičnog dijela u čovjeku nastaje slikovitost u gradogradnji. Nažalost, viši stupanj te slikovitosti, koju naziva *poezija u gradogradnji* Sitte više nije susretao u tadašnjoj gradogradnji: „*Iz modernih se regulacija grada može navesti mnoštvo primjera u kojima su stare fontane s krasnim skupinama stabala, neprocjenjivi ostaci starih privatnih vrtova, stare utvrde sa zelenim povijušama, stara gradska vrata ili kapelice sa slikovitim odmorištima u njihovoj sjeni, bile prve žrtve ravnala gradskog geometra i njegovih dosadnih, ravnih, jednako širokih ulica. A upravo su takve pojedinosti nenadomjestiv gubitak,*

⁴² Usp. SITTE, 2010: 183.

*jer su nastajale prirodno, postupno, same od sebe, i jer se to svježije prirodno bujanje ne može nadomjestiti na umjetan način.*⁴³ Sitte je bio svjestan da ono što je nastajalo kroz duže vrijeme nije bilo moguće zamijeniti ni ponovno oblikovati jer je bila riječ o prirodnim, organskim oblicima koji su se razvijali shodno životnim navikama ljudi i odlikama terena. Zbog nezamjenjivosti takvih ambijenata Sitte je držao da bi se oni bez razmišljanja trebali ugraditi u sliku grada, a ukoliko je bilo moguće nove projekte premjestiti na područja koja odlikuje manja slikovitost. To je pogotovo bilo važno kad se uzmu u obzir brojni pokušaji tadašnjih urbanih planera da stvore prostore za odmor i kontemplaciju koji se po uspješnosti izvedenog zadatka nisu mogli mjeriti sa starim ambijentima. To je posebice bio slučaj s pravilnim trgovima, koji su bili okruženi ulicama, u čijim se geometrijskim središtima nalazila skupina stabala s redom klupa na kojima su ljudi sjedili poput izložbenih eksponata. Osim toga, tu su bile i aleje koje Sitte izričito kritizira: *„Ima li ičeg neukusnijeg od toga da slobodni prirodni oblik stabla, koje bi nam upravo u velegradu trebalo maštovito dočarati slobodnu prirodu, neprestano ponavljamo u istoj veličini, u matematički preciznim jednakim razmacima, u geometrijski pravilnom ravnom smjeru?“*⁴⁴ Umjesto toga, Sitte predlaže stvaranje zaokruženih, zatvorenih cjelina trgova i parkova, nasuprot maniji otvaranja i ogoljivanja koje je bilo na snazi u tadašnjem planiranju te obogaćivanje raznolikim elementima urbane galanterije od kavana, oglasnih stupova do kućica s osvježavajućim pićima i dekorativnom vrtom plastikom. Pritom su mu kao uzor služila unutarnja dvorišta i stari kućni vrtovi gdje ljudi *„žive kao na selu okruženi dvorišnim krilima i dvorišnim sobama s radionicama za duhovni i manualni rad, uz svježiji zrak, dobro svjetlo, sunčev sjaj i pogled u zelenilo.*⁴⁵

Kao primjer grada u kojem se zelenilo dobro nadopunjuje s arhitekturom Sitte uzima Istanbul: *„Posvuda zelenilo, tako da se usred zbrke bazara i kuća uvijek osjećamo kao u slobodnoj*

⁴³ Usp. SITTE, 2010: 188.

⁴⁴ Usp. SITTE, 2010: 200.

⁴⁵ Usp. SITTE, 2010: 197.

prirodi, posvuda se ono voljno i besprijeckorno slikovito ukljućuje u sliku trga i ulice; za razliku od naših aleja nigdje ne ometa pogled na monumentalne građevine i nigdje ne uzrokuje troškove sadnje ili održavanja. Odakle dolazi to ćudo? Jednostavno odatle što je tu odvajkada bilo prirodnog zelenila koje je uklonjeno samo tamo gdje je smetalo, a gdje je god ostalo dobro je, prirodno, besprijeckorno. Sveukupno je djelovanje upravo bajkovito.“⁴⁶

⁴⁶ Usp. SITTE, 2010: 199

3. PROBLEM AMBIJENTA U KONTEKSTU NJEMAČKIH KONFERENCIJA *DANI KONZERVIRANJA*

Problematika ambijenta i njegove intrinzične vrijednosti koju je potrebno štititi i promicati, privlačila se i kroz višegodišnju konferenciju pod nazivom *Dani konzerviranja* koja je s radom započela 1900. godine⁴⁷, na kojoj su sudjelovali konzervatori, povjesničari umjetnosti, arhitekti, gradski službenici te svi oni koji su u nekom obliku bili zaduženi za zaštitu spomenika, kao i za planiranje prostora. Bitno je napomenuti kako se za potrebe ovog rada koristila građa s konferencija iz perioda od 1900. do 1909. godine (iako su se konferencije odvijale i kasnije) velikim dijelom i zbog činjenice da su se prijelomne stvari u vezi problema očuvanja ambijenata raspravljale upravo na tim konferencijama.

S obzirom na veliki interes za stenografskim zapisima sa sjednica *Dana konzerviranja*, napravljeno je izdanje u dva sveska⁴⁸ u kojima se nastojalo što cjelovitije prikazati građu skupljenu na zasjedanjima, ali ne kronološkim slijedom, nego po predmetu, radi bolje preglednosti.⁴⁹ Iščitavajući pojedine referate, uočava se da je u više poglavlja na manje ili više posredan način obrađen problem očuvanja ambijenta, tj. ambijentalne vrijednosti, bilo da je riječ o zaštiti krivudavih ulica, uličnih linija, očuvanju slike grada, ili pak starih naziva ulica te nadgrobnih spomenika i groblja. Tako se kroz djelovanje *Dana konzerviranja* na samom početku 20. stoljeća može pratiti razvoj misli o ambijentu i njegovoj zaštiti zbog čega zapisi s konferencija čine neizostavan dokument u proučavanju ovog predmeta.

⁴⁷ Konferencije su se svake godine odvijale u drugom njemačkom gradu: 1900. u Dresdenu, 1901. u Freiburgu, 1902. u Düsseldorfu, 1903. u Erfurtu, 1904. u Mainzu, 1905. u Bambergu, 1906. u Braunschweigu, 1907. u Mannheimu, 1908. u Lübecku, 1909. u Trieru.

⁴⁸ Za konferencije od 1900. do 1909. godine.

⁴⁹ Predgovor izdanju napisao je 1910. tadašnji predsjednik *Dana konzerviranja*, povjesničar i konzervator, Adolf von Oechelhaeuser (1852.-1923.), predavač na Visokoj tehničkoj školi u Karlsruheu.

3.1. Novi pristup njezi spomenika

Na susretima *Dana konzerviranja* raspravljalo se o raznolikim problemima unutar njege spomenika te o promjenama koje su na tom području nastale, kao i onima koje tek treba potaknuti i za njih se izboriti. Tako se govorilo o potrebi suradnje umjetnika i konzervatora na području zaštite, kao i o faktorima uspješnog suživota suvremene umjetnosti i zahvata u prostoru sa starijim strukturama. Razgovaralo se o širokom dijapazonu problema na području zaštite prisutnih uslijed rastućeg opsega suvremenih zahtjeva grada: problemi vezani uz promet i njegovu infrastrukturu, koncept ogoljivanja značajnih spomenika, uništavanje ulične infrastrukture, problem novogradnji, zaštita groblja, očuvanje starih imena ulica.

Jedan od najvažnijih protagonista konferencija *Dani konzerviranja*, Georg Dehio iznio je u svom članku iz 1905. godine prikaz njege spomenika u 19. stoljeću, što se dotiče tema i općih principa koje su iznijeli sudionici konferencija zbog čega se će se zasebno obraditi u okviru ovog poglavlja.

3.1.1. Dehiov pogled na njegu spomenika

Sveučilišni profesor povijesti umjetnosti Georg Gottfried Dehio⁵⁰ (1850-1932), koji se drži jednim od utemeljitelja modernog konzervatorskog pokreta u Njemačkoj⁵¹, nastojao je u svom članku iz 1905. pod nazivom *Zaštita i njega spomenika u 19. stoljeću* prikazati i sintetizirati

⁵⁰Georg Dehio bio je profesor povijesti umjetnosti na Sveučilištu u Königsbergu i kasnije u Strasbourgu. Jedno od najpoznatijih djela koje je napisao jest *Handbuch der deutschen Kunstdenkmäler (Priručnik njemačkih kulturnih spomenika)* iz 1901. godine koje se dugo vremena držalo temeljnim pregledom povijesti njemačke arhitekture. Posvećenost njemačkoj umjetnosti prisutna je i u njegovu nastojanju iz 1908. da napravi sintezu njemačke povijesti i povijesti umjetnosti čime je htio dokazati vezu između nacije i umjetnosti. Prvi svjetski rat spriječio je objavu i nastavak pisanja, tako da su tri sveska *Deutsche Kunstgeschichte und deutsche Geschichte* objavljena u periodu između 1919. i 1926. godine. Oba djela pokazuju Dehiovu percepciju umjetnosti kao one koja nastaje iz naroda, a ne od „velikih majstora“. Takvo stajalište na svojevrsan je način prisutno i u njegovom konzervatorskom djelovanju kojim je nastojao zaštititi narodnu umjetnost, posebice njezinu starosnu vrijednost (poput Riegla). Njegovo geslo u zaštiti spomenika bilo je „konzervirati, ne restaurirati“ što će doći do izražaja u nastavku izlaganja. Usp. SORENSEN, L. *Dehio, Georg*. Dictionary of Art Historians, <http://www.dictionaryofarthistorians.org/dehiog.htm> (pregledano 25. lipnja 2014).

⁵¹ Usp. ŠPIKIĆ, 2006: 283.

osnove zaštite spomenika te temeljnu problematiku vezanu uz nju. Kao što će se kasnije pokazati u tekstovima drugih autora, kod Dehia se uočava bitna razlika u tumačenju potrebe za zaštitom spomenika. Dehio drži da potreba za konzerviranjem nekog spomenika ne proizlazi iz njegove ljepote, nego iz njegove pripadnosti nacionalnom biću. U skladu s time, tvrdi: „Štititi spomenike ne znači tražiti zadovoljstvo, nego vježbati poštovanje.“⁵² Proizlazi da je u kontekstu zaštite spomenika pripadnost pojedinoj naciji čimbenik važniji i od povijesne i umjetničke vrijednosti.

Nastojanje čovječanstva da što duže sačuva duhovna djela svojih predaka dovela je do potrebe stvaranja zakonskih regulativa na području zaštite spomenika. Među prvim državama koje su započele izradu zakona o zaštiti spomenika, Dehio navodi Grčku, Francusku, Švedsku te naposljetku i Njemačku (zakon donesen u Hessenu 1902. godine). Zakon iz Hessena na koji se Dehio s velikim ponosom poziva, sadrži i neke vrlo bitne prikaze o shvaćanju prostora i umjetničkog konteksta. Tako se navodi kako prilikom zaštite pojedine građevine nije dopušteno izolirati ju poput muzejskog eksponata, nego je neophodno zaštititi i njezinu okolinu. Važnost zaštite prostora oko spomenika naglašena je i konstatacijom prema kojoj je moguće spomenik i uništiti ukoliko je u neskladu s okolinom. Navodi se primjer moderne robne kuće na trgu starog grada ili jako upadljive reklame na pročelju stare kuće, što je bilo dovoljno za transformaciju slike grada ili ulice iz ugodne i dojmljive u odbojnu. Komentirajući prilike prije donošenja zakona iz Hessena, Dehio piše: „*Za zahtjeve zdravstvene policije, dobili smo otvoreno uho; da treba također postojati higijena za našu duševnu polovicu, nije se htjelo čuti.*“⁵³ Njegov komentar dodatno podcrtava novonastalu brigu za ukupni umjetnički dojam prostora i održavanje sklada svih objekata u njihovoj ukupnosti, što se s velikom pažljivošću može postići čak i najmodernijim interpolacijama. S obzirom da je institucionalni sustav zaštite spomenika u tom trenutku još uvijek bio u razvoju, zakon

⁵² Usp. DEHIO, 1905: 268.

⁵³ Usp. DEHIO, 1905: 273.

pretpostavlja veliki angažman lokalnih komunalnih udruga koje osim zaštite pojedinih registriranih spomenika za zadatak imaju i zaštitu tzv. *genius loci*, tj. okolnog ambijenta. Zadatosti zakona iz Hessena Dehio dodatno nadograđuje svojim idejnim konceptima. On tako drži da bi se uloga komunalnih udruga trebala ogledati prvenstveno u odgoju lokalnog stanovništva u koje je potrebno ugraditi osjećaj mjesnog domoljublja. Osim toga, „*u sve slojeve mora prodrijeti osjećaj da je narod koji posjeduje mnoge i lijepe spomenike, ugledan narod*“.⁵⁴

Dehio se u svom tekstu osobito žustro obrušio na ideju restauriranja kojoj čvrsto suprotstavlja načelo konzerviranja kao jedino valjano u pogledu zaštite spomenika. Vrlo je zanimljiva analogija koju Dehio koristi kako bi objasni taj odnos: „*Ali historizam 19. stoljeća ima osim svoje prave kćeri, njege spomenika, i jedno nezakonito dijete, restauriranje*“.⁵⁵ Dok je za Dehio konzerviranje jednako očuvanju postojećeg i, prema tome, očuvanju stvarnosti (iako umanjenoj i izbljedjeloj), restauriranje je s druge strane pokušaj stvaranja nepostojećeg, tj. fikcija. Dehio ne izostavlja istaknuti kako nije usamljen u svojoj tvrdnji kako bi restauriranje trebalo biti stvar prošlosti, dok bi primat trebalo dati konzerviranju. Kako ističe, mnogi zastupnici znanosti o umjetnosti dijele to mišljenje. Pritom Dehio jasno naglašava da opreka restauriranju nije fatalna predaja spomenika propadanju, nego poduzimanje pothvata koji ga imaju sačuvati što je moguće duže. Pritom se ne odbacuju ni manji popravci, a u iznimnim slučajevima čak ni rekonstrukcije. Riječ je naravno o primjerima u kojima se ne bi povrijedila povijesna vjerodostojnost. Jedan od takvih primjera je i kuća u Pompejima koja je iznutra u potpunosti konstruktivno i dekorativno opremljena kako bi služila kao tipični model. No ona je tek jedna od stotinu sličnih kuća u Pompejima zbog čega se gubitak jedne, u smislu njezine rekonstrukcije, ne gleda kao veliki gubitak.⁵⁶

⁵⁴ Usp. DEHIO, 1905: 274.

⁵⁵ Usp. DEHIO, 1905: 274.

⁵⁶ Usp. DEHIO, 1905: 276.

Dehiova kritičnost u pogledu restauriranja ide još dalje kad je riječ o stilskom restauriranju, koje sa sobom nužno veže i problem stilske čišćenja. Izražavajući se ponovno slikovito, Dehio piše: „*Duh živi dalje samo u preobrazbama; nikada se ne vraća u svoju odloženu zmijsku kožu.*“⁵⁷ Time je nastojao naglasiti zabludu u razmišljanju stilske restauratora koji su se povodili za klasicističkim načelom stilske jedinstva.

„*Da spomenici, tako kako ih se zateklo, nisu odgovarali ovim zahtjevima, bilo je jasno: nisu stajali pod staklenim zvonom, nego u živoj struji povijesti; u jednoj, u romaničkom stilu građenoj crkvi, vidjelo se možda kasnogotičke korske klupe, grobove renesanse, barokni oltar, rokoko orgulje. Povijesno orijentiran čovjek se tome raduje, razabirati glas prošlosti u tako bogatoj polifoniji; za korektnog stilista to je razlog za ljutnju.*“⁵⁸

Ta ljutnja dovela je pak do potpunog raščišćavanja pojedinog objekta, najčešće iz srednjeg vijeka, od kasnijih nadogradnji. Postupkom restauriranja nastojalo se građevini vratiti početni izgled, koji zapravo nije znanstveno dokaziv, tj. za kojeg ne postoji potrebna dokumentacija koja bi ga poduprla. Takvi projekti vodili su stvaranju brojnih beskrvnih stilske pokušaja i paralelnom procesu gubitka umjetničkih djela, prostora i pripadajućeg im ugođaja. Dehio je s razočarenjem utvrdio da se stilske višeglasna umjetnost okupljena na jednom mjestu danas može vidjeti samo u zabačenim crkvicama ili u Španjolskoj i pojedinim dijelovima Italije koje su zahvaljujući svom siromaštvu ostale pošteđene stilske čišćenja.⁵⁹ Negativno stajalište prema restauriranju i stilske čišćenju pojačan je činjenicom da je riječ o nepovratnim procesima. „*Jednom loše napravljen spomenik, ostaje loš. Restauriranja na papiru su poučna; prenesena u stvarnost prekidaju raspravu zauvijek.*“⁶⁰ S obzirom na to, nije neobična konstatacija Dehiovih suvremenika o tome da je vjerojatno veća šteta po spomenike učinjena njihovim lošim stilske restauriranjem, nego njihovim jednostavnim zapuštanjem tj. propadanjem.

⁵⁷ Usp. DEHIO, 1905: 277.

⁵⁸ Usp. DEHIO, 1905: 277.

⁵⁹ Usp. DEHIO, 1905: 278.

⁶⁰ Usp. DEHIO, 1905: 279.

Korijen problema stilskeg restauriranja i njegove široke rasprostranjenosti među arhitektima Dehio vidi u krizi tadašnje arhitekture. Dok su slikari i kipari pronašli svoj izvorni modalitet izražavanja, isto se ne može reći i za arhitekte. Njihova djela, prema Dehiu, obilježava neslobodnost i samovoljnost; njihova arhitektura poznaje „sve mrtve jezike umjetnosti i poželji se služi naizmjenično jednim pa drugim“, ⁶¹ ali vlastiti jezik ipak nema. Bio je uvjeren da će se onog trenutka kada se ostvari jedinstveno umjetničko-graditeljsko uvjerenje „vratiti na svoje pravo mjesto zalutala sporedna ruka rekonstrukcije koja je prijetila našim spomenicima.“ ⁶²

3.1.2. Sudionici Dana konzerviranja o novim paradigmama u njezi spomenika

Govoreći o postojećim i potrebitim promjenama na polju zaštite spomenika, sudionici *Dana konzerviranja* zaključili su da je neophodno da se ona odvija u svjetlu novih suradnji umjetnika (bilo da je riječ o slikarima, kiparima ili arhitektima) i povjesničara umjetnosti, tj. konzervatora. Zajednički cilj bio je sačuvati građevine kako su se dotad, zahvaljujući arhivistici, sačuvali povijesni tekstovi. Već spomenuti prof. Georg Dehio u svom obraćanju skupu napomenuo je upravo suradnju između arhitekata, koji imaju funkciju izvođača na području njege spomenika te povjesničara umjetnosti kao konzervatora. ⁶³ Posebice je to bilo važno kod arhitektonskih objekata za koje je bilo od presudne važnosti sačuvati namjenu te održati odnos s okolinom: „(...) Gdje je u pitanju opstanak povijesno-umjetničkog djela, postoji umjetnički zadatak kod kojeg se treba uzeti u obzir pravi sadržaj umjetničkog djela, kao i vrijednost ugođaja njegove okoline u najširem smislu.“ ⁶⁴ Kao što je i Sitte u svojoj knjizi isticao organski razvoj koji u prostoru dovodi do stvaranja spontane ljepote, tako se i na

⁶¹ Usp. DEHIO, 1905: 281.

⁶² Usp. DEHIO, 1905: 281.

⁶³ Usp. DEHIO, Erfurt, 1903:I/14.

⁶⁴ Usp. ARNTZ, Mainz, 1904:I/39.

Danima konzerviranja naglašavalo poznavanje povijesti umjetnosti i čuvanje od zaborava arhitekture iz prošlosti, kao jamstva za bogato stvaranje u budućnosti.

Osim suradnje između umjetnika i povjesničara umjetnosti kao zaloga kvalitetne i uspješne njega spomenika, došlo se do zaključka da je potrebno uskladiti suvremeni umjetnički izraz sa starim spomenicima. Iako se u mnogočemu mislilo da su njega spomenika i suvremena umjetnost u međusobnoj konfrontaciji, pokazalo se da one mogu naći zadovoljavajući oblik suživota. Takvo razmišljanje razvilo se postupno nakon što se napustilo tezu da se kvalitetan spoj starog i novog događa tek preuzimanjem iste stilske forme (historicistički pristup). Novije spoznaje pokazale su da je važnija umjetnička dosjetljivost prilikom takvih vrsta interpolacija te cjelovitost dojma, kako je to na konferenciji u Bambergu 1905. godine izrekao pokrajinski konzervator iz Münchena, dr. Hager: *„Povijesni stilske oblici nisu ono što daje umjetnički dojam jednom objektu koji u sebi ujedinjuje različite stilove. Mnogo više je umjetnička vrijednost pojedinih dijelova i umjetnički odnos ovih dijelova u cjelini koja čini jedinstvenu sliku, što objašnjava tajnu dojma građevine i njenog uređenja za promatrače.“*⁶⁵

Ono što se kao jedna od tema ističe na konferenciji u Bambergu jest pitanje stilskog restauriranja koje se jednoglasno odbacuje kao nevaljalo, ne samo zbog toga što je bilo teško razlikovati novo od starog, već i zbog toga što se time oduzimala kreativnost i inovativnost na području arhitekture, što nije bio slučaj u kiparstvu i slikarstvu. Preporuke s konferencije odnosile su se na stvaranje u duhu vlastita vremena, što bi značilo oslanjanje na prošlost u smislu odabira uzora, ali nikako doslovno preuzimanje oblika i obrazaca, već ostvarivanje visoke umjetničke vrijednosti, gdje bi primarni zadatak bio odgovoriti potrebama ljudi, vremena i prostora u kojem nastaje.⁶⁶ Nalik je to već spomenutim stajalištima Camilla Sittea koji navođenjem brojnih antičkih te renesansnih i baroknih primjera uspjele arhitekture i oblikovanja prostora svoje suvremenike nije nastojao potaknuti na puku imitaciju i

⁶⁵ Usp. HAGER, Bamberg, 1905:I/68.

⁶⁶ Usp. Bamberg, 1905: I/64-84.

historicismam, već na ugledanje na uzore od kojih je trebalo doći nadahnuće za stvaranje novog, u skladu s potrebama svoga vremena.

3.2. Problemi njege spomenika u kontekstu suvremenih zahtjeva grada

3.2.1. Problem pregradnji i novogradnji

Ipak, sudeći prema konferenciji u Düsseldorfu (1902), *potrebe vremena* su također podlegle propitivanju stručne javnosti, kako ne bi došlo do uništavanja kulturne baštine zbog manje važnih suvremenih zahtjeva. Gradonačelnik Hildesheima, Gustav Struckmann⁶⁷, koji se osobito zalagao za očuvanje starih spomenika u uvjetima nove izgradnje, konstatirao je da bi gradovima vrlo vjerojatno zavladała nezamisliva pustoš kada bi bili oblikovani isključivo prema zahtjevima modernog doba, zanemarujući pri tom baštinu.⁶⁸

Prema njegovu mišljenju najvažniji zadatak arhitekata trebala je biti sposobnost procjene što je od starine moguće uklopiti u novo te što je potrebno da bi se postigla cjelovitost dojma, a ne, kako je to često bio slučaj, inzistirati samo na vlastitim projektima: „*Ne, on (arhitekt) pojedini grad treba uzeti takav kakav jest, treba proučiti kakav je genius loci i iz njega procijeniti potrebe novog doba i pokušati oboje uskladiti*“.⁶⁹

Štoviše, Struckmann na odgovornost nije pozvao samo arhitekta i ostale stručnjake, već čitavu gradsku upravu čiji zadatak nije smio biti samo zadovoljavanje najosnovnijih potreba stanovnika, već rad na njihovom cjelovitom dobru, što u prvoj mjeri uključuje duhovni razvoj. On je pak ponajviše bio potaknut brižljivom njegom oko baštine i prošlosti, kako bi ljudi osjećali ugodu u životnom prostoru koji posjeduje kontinuitet i vezu s prošlosti.

⁶⁷Gustav Struckmann (1837-1919) bio je gradonačelnik Hildesheima od 1875. do 1909. godine. Studirao je pravo na sveučilištu u Heidelbergu, Berlinu i Göttingenu. Naročito je bio aktivan u lokalnim politikama te se bavio socijalno-političkim temama. Tako je između ostalog bio članom Provincijskog povjerenstva Hannovera za proučavanje i konzerviranje spomenika. S obzirom da je Hildesheim za vrijeme njegovog 34 godine dugačkog mandata doživio veliki ekonomski procvat, Struckmann se brinuo da novogradnja ne bi ugrozila gradske spomenike te se osobito posvetio njihovoj njezi i održavanju.

Struckmann, Gustav http://de.wikipedia.org/wiki/Gustav_Struckmann (pregledano 25. lipnja 2014).

⁶⁸ Usp. STRUCKMANN, Düsseldorf, 1902:I/327.

⁶⁹ Usp. STRUCKMANN, Düsseldorf, 1902:I/328.

Struckmann je bio svjestan da mnogi objekti u starim gradovima ne odgovaraju suvremenim zahtjevima što ga je ponovno dovelo do arhitekata od kojih je zatražio da se užive u duh starog vremena kako bi prilagodili stare građevine novim namjenama. To je bilo potrebno iz razloga što se ne mogu sve građevine ostaviti prazne, već ih se mora prenamijeniti i pri tom adaptirati novoj svrsi, kako bi se očuvala slika grada, o kojoj je gradska uprava morala voditi računa. Uprava grada se tako morala brinuti i o novim gradnjama koje su se morale uklopiti u okoliš jer „*ukupan dojam je najvažniji, ne uvijek jedna stvar sama po sebi, nego usuglašenost sa cjelinom*“.⁷⁰

Struckmann koji je, kako je spomenuto, bio gradonačelnik Hildesheima, ujedno je bio i predsjednik gradske udruge za njegu spomenika zahvaljujući kojoj je mogao navesti primjer iz vlastite prakse kojim je konkretnije objasnio principe za koje se zalagao. Naime, njegova udruga postala je prepoznatljiva po populariziranju takozvanog njemačkog ličilaštva (*altdeutsch*) što podrazumijeva rekonstrukciju kuće s rešetkastom drvenom konstrukcijom i to na način da je poticala ličioce, kao i vlasnike kuća da koriste tu metodu umjesto samo ličenja bijelom bojom (Slika 9). Pri tom nisu bili isključeni ni materijalni poticaji koji dodatno animiraju sve strane da usklade svoje interese s nastojanjima članova udruge koji brinu o slici grada i očuvanju tradicije. Struckmann se nije libio priznati da si u zadatak ne postavljaju velika umjetnička dostignuća kad su u pitanju mali i srednje veliki gradovi poput Hildesheima, već očuvanje slike grada. Kako bi spriječili njezino narušavanje odlučili su se čak i na izdavanje propisa koji onemogućuju rušenje građevina ili njihovo samoinicijativno preuređivanje i novu izgradnju u onim dijelovima grada koji se smatraju umjetnički vrijednima te koja najviše doprinose toj istoj slici grada.⁷¹ Tako se u spomenutim propisima navodi da se izričito mora paziti na ljepotu grada koju ne smiju narušiti nove izgradnje ni nestručne prigradnje, sve s ciljem očuvanja postojeće slike Hildesheima te njezina poboljšanja

⁷⁰ Usp. STRUCKMANN, Düsseldorf, 1902: I/337.

⁷¹ Usp. STRUCKMANN, Düsseldorf, 1902: I/341.

u vremenu. Pri tome se nije željelo sputavati umjetničku individualnost zbog čega su se organizirali natječaji kojima se nastojalo dobiti što više njemačkih motiva u gradogradnji, a uz to osigurati slobodu pojedinog umjetnika.

U diskusiji potaknutoj ovom temom upozorilo se da upravo kapije, kapelice (Slika 8) i male kućice pričaju priču o gradovima kroz stoljeća, pri čemu su oni nešto poput miljokaza koji pokazuju put sjećanju. Njemački arhitekt i jedan od najvažnijih njemačkih urbanih planera iz druge polovice 19. stoljeća, Josef Stübben⁷² pri tom napominje da to mora biti razlog zbog kojeg se treba pomno planirati prilagođavanje suvremenih potreba starim gradskim jezgrama, posebno kad su u pitanju veliki gradovi koji imaju veće zahtjeve.

3.2.2. Problem uličnih linija

Naročito je to važno kad su u pitanju perspektivne linije (*Fluchtlinien*) koje često predviđaju velika proširenja ulica, što nužno podrazumijeva i rušenja lijepih starih kuća. Stübben je držao da je nerazumijevanje onih koji su uzrokovali rušenje takvih objekata rezultat drugačije naobrazbe koja najčešće ne uključuje povijesne znanosti te se temelji isključivo na postizanju praktično definiranih potreba suvremenog prometa. Ujedno je pozvao na fleksibilnost prilikom određivanja uličnih linija tako što bi se ponekad ulica mogla preusmjeriti ne bi li se sačuvale građevine koje čine sliku grada.⁷³

O uličnim linijama razgovaralo se i na konferenciji u Erfurtu 1903. godine. Tom prilikom Stübben je ponovno istaknuo potrebu za očuvanjem ne samo vrijednih arhitektonskih objekata, nego i specifičnog izgleda ulica, pri čemu izdvaja zaštitu uličnog niza (*Straßenzug*), kao i zakrivljenosti ulične trase i njezinih nepredvidljivih završetaka u obliku trgova. Ujedno

⁷²Josef Stübben (1845-1936) bio je njemački arhitekt i urbanist. Studirao je Građevnu akademiju u Berlinu. Ostvario je veliki utjecaj na urbani razvoj u Njemačkoj u drugoj polovici 19. stoljeća zbog čega je bio pozivan na natječaje za gradsko planiranje te za projektiranje građevina i čitavih četvrti. Odgovoran je za generalne regulatorne osnove brojnih gradova, između ostalih, za Düsseldorf, Dortmund, Berlin, Köln, Poznań i druge. Objavio je više djela na temu gradogradnje od kojih je najpoznatije *Der Städtebau* iz 1890, svojevrsni priručnik za urbano planiranje. Usp. Stübben, Josef http://de.wikipedia.org/wiki/Josef_St%C3%BCbben (pregledano 24. lipnja 2014).

⁷³ Usp. STÜBBEN, Düsseldorf, 1902: I/358.

napominje da je ogoljivanje tj. *Freilegung* opcija samo onda kad su u pitanju ozbiljni prometni zahtjevi, a ako je razlog tek estetske prirode, potrebno je dobro procijeniti je li riječ o smanjenju ili povećanju slikovitosti prostora.

Shodno tome, Stübben se osvrće i na one građevine koje su organski srasle s terenom, bilo da je riječ o uzvišenjima ili udolinama. Najčešće je riječ o srednjovjekovnim i antičkim utvrdama čiji se opkopi, pokretni mostovi i nasipi poravnavaju kako bi se udovoljilo modernim potrebama za prostorom. Stübben tu podsjeća na pozitivne primjere Kölna i Nürnberga gdje se na vrijeme prepoznalo vrijednosti očuvanja takvih objekata s pripadajućim ambijentom što je nadišlo okvire održavanja građevina te prešlo u ono što Francuzi nazivaju *conservation des sites* tj. brigu o izgledima cijelih ulica i trgova (*Straßen-und Platzbilder*).⁷⁴ Stübben je očito visoko cijenio nepravilnosti starih tlocrtnih osnova koje su se postupno, gotovo organski oblikovale kroz vrijeme, stvarajući, kako kaže, „*lijepa i dražesna slika grada, trgova i ulica*“ (*Stadt, Platz-und Straßenbilder*).⁷⁵ U skladu s time Stübben se posebice osvrće na potrebe prometa pri čemu primarno ističe kako se nepravilnosti starih, zakrivljenih uličnih poteza ne bi smjele prepustiti poravnavanju. Mišljenja je da nije uvijek nužno korisno za promet da se sve uzvisine snize i sva uleknuća podignu. Iako je preglednost cestovnoga pravca najvažniji uvjet sigurnog odvijanja prometa, Stübben je bio uvjeren da ona može biti postignuta i korištenjem laganih zakrivljenija te blagih uleknuća, a ne nužno čistih pravaca.⁷⁶ Pritom Stübben jasno iznosi kako generalno nije protiv upotrebe ravnih linija u planiranju prometa, ali isto tako se ne zalaže za njihovu beskompromisnu primjenu u onim slučajevima u kojima one narušavaju dražesnost nepravilnih starih gradskih četvrti.

⁷⁴ Usp. STÜBBEN, Erfurt, 1903: I/376.

⁷⁵ Usp. STÜBBEN, Erfurt, 1903: I/376.

⁷⁶ Usp. STÜBBEN, Erfurt, 1903: I/377.

3.2.3. Problem ogoljivanja

Drugi važan problem na kojeg Stübben upozorava jest potreba za očuvanjem zatvorenosti uličnih proširenja, pri čemu prvenstveno misli na trgove i tržnice, koja najviše doprinose slici ulice i slici grada (*Straßen-und Stadtbild*). „Otvorite ulice!, pozivaju prometni tehničari. Zatvorite cjeline!, poziva umjetnički orijentiran promatrač. Kao što je sjajan vidik karakterističan za jedan moderan grad poput Pariza, tako su uvijek zatvorene, uvijek promjenjive, intimne i specifične slike grada ponos i ljepota naših starih mjesta.“⁷⁷

Rješenje za ovaj problem Stübben nalazi u izazovnom prepuštanju stvaralačkoj snazi umjetnika. Pritom se nipošto ne smije prepustiti trendu ogoljivanja (*Freilegung*) važnih arhitektonskih objekata, kako bi ih se oslobodilo od naizgled bezvrijednih i beznačajnih gradnji. Upravo u skladu s gore navedenim, vrlo je vjerojatno da bi se tim postupkom uništila unutarnja povezanost i međuovisnost središnjeg arhitektonskog objekta i njemu pripadajućih manjih građevina (koji zajedno čine malu gradsku četvrt), s potencijalnim povijesnim i umjetničkim značajem. Umjesto beskompromisnog ogoljivanja koje rezultira stvaranjem velikih praznih prostora oko monumentalnih građevina, Stübben, za slučaj neophodnog posezanja za takvim postupkom, predlaže ublaženu varijantu. Ona podrazumijeva osnovno raščišćavanje okolnog prostora te brigu oko njegovog novog oblikovanja kako bi se ponovno stvorila funkcionalna i estetska cjelina koja će otvoriti pogled i omogućiti razgledavanje, a da pritom ne izolira građevinu i ne uništi sliku grada stvaranjem pretjeranog praznog prostora.

3.2.4. Problem suvremenih prometnih zahtjeva

O negativnom utjecaju prometa na mogućnost održanja starih gradskih slika raspravljalo se i na konferenciji u Mannheimu 1907. godine, pri čemu se naročito istaknuo problem malih gradova. Naime, uslijed njihovog demografskog i gospodarskog razvoja, javila se potreba

⁷⁷ Usp. STÜBBEN, Erfurt, 1903: I/377.

stvaranja velikih pravocrtnih prometnih pravaca te širokih trgova, što se u velikoj mjeri događalo nauštrb organskog razvoja urbane strukture. Glavni konzervator njemačke provincije Saske, Carl Rehorst⁷⁸ istaknuo je da je u tim situacijama važnost prometa očito precijenjena, o čemu svjedoče primjeri bespogovornog uklanjanja zdenaca, kipova i sličnih objekata urbane memorije te narušavanja prirodne zakrivljenosti uličnih linija.⁷⁹

Ono što se nameće kao jedino rješenje koje bi podrazumijevalo zaštitu svega onog što čini staru sliku grada jest prometno rasterećenje starih dijelova grada, umjesto ustrajanja na proširivanju ulica i njihovu priključenju staroj gradskoj jezgri. Kao metafora koja ima objasniti što se u suprotnom može izazvati poslužilo je ljudsko srce: „*Kao što ni ljudsko srce ne može preraditi prebogat dotok krvi i razboli se, postane hipertrofično, tako ni srce starih gradova u više vidova ne može ostati zdravo, kad valovi prometa pritječu k njemu tako jako.*“⁸⁰

Kao moguća sredstva svladavanja novih prometnih izazova, umjesto velikih uličnih proširenja, razmatra se uvođenje prometnih propisa i veće prometne discipline te postupak brojanja prometa. Primjer svrhovite prometne discipline jesu ulice Londona na kojima se odvija ogroman promet na uličnim pravcima relativno male širine. Sve je to bilo moguće zahvaljujući beskompromisnom kažnjavanju prekršaja, strogom pridržavanju smjerova vožnje, okretanju automobila na za to određenim mjestima, osiguravanju stajališta za pješake i fijakere te korištenju spomenika kao svojevrsnih „*razbijača prometnih valova*“.⁸¹ Brojanje prometa npr. u jednoj od glavnih prometnica Hallea 1905. godine pokazalo je da u jednom satu prosječno njome prođe 55 automobila, odnosno 655 dnevno. S obzirom na te podatke, Rehorstu se činilo samorazumljivim da svaka gradska uprava koja razmišlja o proširenju

⁷⁸Carl Rehorst (1866.-1919.) bio je njemački arhitekt i građevinski inženjer te glavni konzervator provincije Sachsen. Njegov rad na području urbanog planiranja bio je pod velikim utjecajem Camilla Sittea. Rehorst, Carl http://de.wikipedia.org/wiki/Carl_Rehorst (pregledano 24. lipnja 2014).

⁷⁹ Usp. REHORST, Mannheim, 1907: I/412-420.

⁸⁰ Usp. REHORST, Mannheim, 1907: I/420.

⁸¹ Usp. REHORST, Mannheim, 1907: I/406.

prometne mreže treba prethodno napraviti brojanje prometa. Time bi se vrlo vjerojatno u više slučajeva pokazalo suvišnim poduzimati pretjerana proširenja koja se negativno odražavaju na sliku grada. Posebno je to važno za male gradove i seoska naselja koja se nipošto ne bi trebala povoditi za primjerima velegradova koji u osnovi imaju potrebu za znatnim povećanjem prometne infrastrukture.

Izuzev problema automobilskeg prometa, sudionici konferencije na čelu s pokrajinskim konzervatorom Rehorstom ukazali su i na zahtjevnost tramvajskog prometa te na izazov koji on postavlja pri zaštiti idiličnih slika grada. Iako je u brojnim primjerima dokazano da se učinkovit tramvajski promet može odvijati i u uskim, vijugavim ulicama, istaknuto je da se unatoč tome građevinski spomenici i dalje „*prinose kao žrtva*“ ovom prometnom sredstvu.⁸²

Primjeri dobre prakse kao što su oni u Halleu, Nürnbergu i Kölnu pokazuju da kreativno promišljanje problema može polučiti kvalitetno rješenje koje zadovoljava i jednu i drugu stranu. Jedno od njih je npr. postavljanje tračnica u dvije susjedne, usporedne ulice onda kada bi njihovo postavljanje u jednu ulicu značilo neminovno rušenje okolnih objekata zbog potrebne širine. Iako to može dovesti do manje preglednosti tramvajskog prometa, njegove smanjene ekonomičnosti i brzine, napominje se da to nisu jedini ciljevi koji doprinose zadovoljstvu građana. Važni su svakako i razlozi etičke naravi, usmjereni na očuvanje prošlosti i zadržavanje sjećanja građana u materijalnim ostacima nekadašnje kulture.

3.2.5. Problem električnih i tramvajskih vodova

Osim podne infrastrukture potrebne za odvijanje tramvajskog prometa, pozornost je u raspravama bila posvećena i kabelskim stupovima na ulicama gradova koji su sve do početka upotrebe podzemnih električnih vodova bili također još jedan od elemenata koji su narušavali sliku grada. Kao primjer koji najbolje oslikava estetsku problematičnost vodova i električnih

⁸² Usp. REHORST, Mannheim, 1907: I/408.

žica, spomenut je trg Piazza del Duomo ispred katedrale u Milanu na kojem je gotovo nemoguće pronaći stajalište s kojeg se glavno pročelje katedrale može vidjeti u cijelosti, a da nije zaklonjeno nebrojenim žicama.⁸³

Osim tramvajskih vodova, problematičnim su se pokazali i električni vodovi jakih struja, potrebni za javnu rasvjetu. Oni su bili ponajviše prisutni u malim gradovima koji nisu imali sredstava za podzemno postavljanje vodova zbog čega su, prema mišljenju stručnjaka na konferenciji, brojni njemački gradići bivali upropašteni dugačkim i gustim nizovima rešetkastih stupova koji uvelike narušavaju sliku pojedinih ulica, a time i cijelog grada. Preporuka konferencije jest poboljšavanje suradnje između inženjera zaduženih za postavljanje električnih stupova i arhitekata kako bi se unaprijed spriječilo narušavanje vizura na važne kulturno-povijesne spomenike te spasilo lijepu sliku grada. Osim toga, zaključeno je da bi bilo neophodno barem za najljepše ulice i trgove malih gradova osigurati sredstva za uvođenje podzemnih vodova.

Kao česti razlog neuspjeha takvih i sličnih intervencija u malim gradovima isticao se nedostatak umjetnički osposobljenih tehničara koji bi izrađivali kvalitetne izvedbene nacрте te ih predstavljali gradskoj upravi, koja često nema sluha za važnost gradske slikovitosti, ali uz valjane poticaje kadri su osvrnuti se i na taj element upravljanja gradom.

Najbolje je to oslikano na primjeru grada Höxtera. Naime, gradska je vlast dala izraditi nacрте za građevinske perspektivne linije u središtu grada. Kao što je to bio suvremeni trend, naročito u velegradovima, tako je i ovaj nacrt sadržavao nove perspektivne linije koje su težile poništavanju svih *neravnomjernosti* uličnih poteza, kako bi se postigla ravnomjerna širina ulica. Provedba tog plana značila bi rušenje velikog broja starih građanskih kuća čija su ukrašena pročelja činila neke od najljepših gradskih vizura. Na sreću, pokrajinskom konzervatoru pošlo je za rukom razuvjeriti gradsku upravu u neophodnost takvog plana te ih

⁸³ Usp. REHORST, Mannheim, 1907: I/420.

upozoriti na njegove loše strane. Kako bi to učinio, u nacrt je ucrtao arhitektonski vrijedna građevinska djela te je fotografiranjem istih upozorio na njihovu estetsku vrijednost. Dodelo je to do izrade novog nacrta u kojem su ti objekti zadržani, a postojeća perspektivna linija ulica u velikoj je mjeri zadržana.

3.2.6. Problem uništavanja elemenata ulične infrastrukture

Izuzev izravnih infrastrukturnih utjecaja na izgled grada, promet je uvjetovao i niz drugih prilagodbi urbane strukture. Sudionici konferencije osvrnuli su se na one za koje su držali da najviše utječu na narušavanje gradske slikovitosti. Jedna od tih prilagodbi jest i tzv. *iskošavanje* uglova uličnih zgrada koje je čak imenovano „*ugaonim zločinom*“ (*Eckverbrechung*).⁸⁴ Trend izmjene uglova građevina u gradogradnji pojavio se 70-ih i 80-ih godina 19. stoljeća kada su se nekritički, u ime prometa, ulice preoblikovale u dijagonale ne bi li se postiglo smanjenje udaljenosti tj. povećanje dostupnosti najvažnijih dijelova grada. Dodelo je to do pojave suženih, šiljastih uglova te njima pripadajućih malih trokutastih trgova i to ne samo u velegradovima, gdje je to u pojedinim slučajevima najprometnijih ulica i moglo biti opravdano, nego i u malim gradovima i seoskim naseljima. Takvo vjerno ponavljanje kojem su žrtvovani brojni maleni balkoni, erkeri i ugaoni tornjići, rezultiralo je svojevrsnom uličnom monotonijom, ali i problemima u pješačkom prometu zbog nezgodnih i nepreglednih kutova. Ponovno je savjetovano kako se i taj problem mogao izbjeći premještanjem glavnih prometnih poteza u susjedne ulice, a ako je taj zahtjev nemoguće ispuniti navodi se mogućnost upotrebe pergola i arkada za prihvatanje prometa u prizemnim dijelovima zgrada, čime bi se ipak sačuvao veliki broj građanskih kuća, koje jednostavnošću svojih pročelja i umjetničkom opremom interijera doprinose slikovitosti grada.⁸⁵

⁸⁴ Usp. REHORST, Mannheim, 1907: I/415.

⁸⁵ Usp. REHORST, Mannheim, 1907: I/417.

Druga spomenuta prilagodba koja se pojavila kao rezultat precjenjivanja prometa i ugađanja pretjeranim prometnim obzirima jest i pojava uklanjanja stuba, najčešće prislonjenih uz građanske kuće. Ipak, valja napomenuti da je njihovo uklanjanje bila prijemna potreba u uskim prometnim ulicama velikih gradova, gdje je zbog podzemne komunalne infrastrukture (kanalizacija, plinovod, vodovod, električna mreža) svaki centimetar proširenja ulice bio izuzetno važan. Međutim, takvi argumenti ne nalaze opravdanje u slučaju mirnih stambenih ulica kao i malih gradova i sela. Dekorativnost stuba u urbanim ambijentima neupitna je, za što je dovoljno prisjetiti se tek pokojeg primjera iz povijesti umjetnosti iz srednjeg vijeka naovamo koji svjedoče o raskošnosti njihovog oblikovanja te važnosti za estetski dojam eksterijera većih ili manjih arhitektonskih cjelina. Kao i u prethodno navedenim slučajevima prilagodbi pojedinih elemenata urbanih struktura prometu, i ovdje se napominje kako bi se umjesto olako izrečene *smrtne presude* stubama, moglo pristupiti preradi regulacijskih planova u vidu mjestimične izmjene linija nogostupa, čime bi one postale neškodljive za pješački i cestovni promet.⁸⁶

Osim ugaonih iskošenja i uklanjanja stuba, treća vrsta prilagodbe prometu o kojoj se raspravljalo na konferenciji odnosi se na sklonost uklanjanju starih stabala i drvoreda, ukoliko presijecaju nove kolnike i nogostupe. Kako se navodi u čak devedeset posto slučajeva, stabla su pala kao „žrtve sjekire“, kako bi se dobile odgovarajuće građevinske linije. Umjesto toga, kreativni pristupi rješavanja tog problema na primjeru Hallea i Stuttgarta pokazuju da postoji alternativa koja ponovno uspostavlja ravnotežu između prometnih zahtjeva i želje za očuvanjem starih elemenata urbane strukture. U navedenim gradovima stara su se stabla očuvala čak i usred kolnika, tako što bi se oblikovao povišeni otok, gdje bi uz staro stablo bila još pridodana i klupa, što je sve skupa omogućilo stvaranje nove perspektivne točke s koje se moglo promatrati okolni prostor, a pritom se ujedno povećala i njegova slikovitost.

⁸⁶ Usp. REHORST, Mannheim, 1907: I/418.

Žestoka borba vodila se i za održanje starih kamenih mostova koji su stotinama godina činili neke od najupečatljivijih gradskih slika. Naime, procvatom trgovine, porastao je i brodski promet na njemačkim rijekama što je doprinijelo značajnom povećanju teretnih brodova, a to je opet imalo negativni odraz na stare mostove. Mali rasponi njihovih lukova te debeli upornjaci, postali su stvarna prepreka riječnom prometu. Rijetki su primjeri preusmjeravanja vodenih putova u svrhu očuvanja mostova, pa čak i kad je riječ o primjercima izuzetnog umjetničkog ili povijesnog značenja. Znatno su češći primjeri njihovog uklanjanja i/ili zamjenjivanja sa željeznim mostovima kako bi se omogućio veći i nesmetani protok cestovnog prometa, što je prema mišljenju stručnjaka s područja njege spomenika u mnogim slučajevima bilo nepotrebno.

Rehorst navodi primjer *London Bridge*-a kao potvrdu za ovu tezu. Uzrok protivljenja zamjene starih kamenih mostova željeznima krije se u shvaćanju kako željezo rijetko kad može dosegnuti draž kamena. Željezo je tako za pripadnike njege spomenika simbol jeftine gradnje, s obzirom na malo potrošenog materijala i veličinu građevine. Spremni su priznati da se i željeznim mostovima, barem onim manjih promjera, može pripisati određena ljepota, ali u većini slučajeva ona ipak nalikuje „*vječnom matematičkom primjeru*“ koji strši u prostoru bez želje da s njime ostvari cjelovitost.

Mjere zaštite starih kamenih mostova gotovo su jednake onima za zaštitu prethodno spomenutih kulturno-povijesnih elemenata grada, s ponovnim naglaskom na malim gradovima. Naime, prava bitka za mostove vodi se upravo u njima, a ne u velikim gradovima u kojima je svijest o potrebi njihove zaštite bila prisutnija. Razlog tomu je činjenica da su kulturno-povijesni elementi velikih gradova uglavnom nestajali u prethodnim periodima njihove nagle izgradnje pa je svijest o potrebi njihovog očuvanja rasla. Nasuprot njih, manji gradovi doživljavajući ekspanziju u ovom razdoblju, tek osvještavaju te vrijednosti.

Osim mostova i već nabrojanih starijih elemenata urbane strukture koji su se ispriječili novim prometnim zahtjevima, tu su i brojni drugi koji zahtijevaju promišljanje mogućeg suživota, umjesto olakog rušenja. U tu skupinu svakako spadaju ostatci srednjovjekovnih utvrda i uopće života srednjovjekovnih građana: zidine, kanali, opkopi, tornjevi, vratnice... Zadaća zaštite spomenika ne krije se u nastojanju za očuvanjem tih elemenata u cijelosti, već na njihovo pažljivo usklađivanje s potrebama suvremenog grada. To bi na primjer značilo da je prihvatljivo ukloniti određeni dio zidina ili proširiti gradska vrata, ali ipak tek onda kada je stručni nadzor ustanovio da nijedno drugo rješenje nije moguće. Da se ne bi krivo razumjelo, na konferenciji je istaknuto kako namjera nije povratak u romantičnu prošlost stvaranjem pretjeranih reminiscencija, već osiguravanje dostojanstvenog mjesta starim strukturama u kontekstu suvremenog grada. „*Pod ovim, usput ne podrazumijevamo da gradski vrtlar u jarcima stvori umjetnu romantiku s boričima, zmijolikim putovima i stijenama, niti da se nasipi poravnavaju i posade stabalca. Ostaviti, koliko je to moguće, opkopu (jarku) nešto od njegove stare tajanstvene divljine, a nasipu njegovu visinu.*“⁸⁷ O takvom poštovanju prema starim elementima urbane strukture svjedoče najbolje pojedini primjeri njemačkih gradova, poput Nürnberga, Goßlara, Göttingena i drugih.

S druge strane, ne baš tako lijepa svjedočanstva ostala su vidljiva u onim gradovima koji su se bez prevelikog okolišanja odlučivali na uklanjanje i premještanje, na primjer gradskih vrata. U njima su se u to doba gradska vrata (*Stadtturen*) mogla vidjeti na usamljenim lokacijama, odvojena od svoje prvobitne okoline, gdje bez ikakve svrhovitosti stoje poput muzejskih eksponata. Oni su, kako je to Rehorst istaknuo, „*svjedoci za estetske grijehe*“⁸⁸, nepromišljeno učinjene u čast prometa.

Kao i u slučaju prethodno navedenih ugroženih elemenata stare urbane izgradnje, Rehorst predlaže umnogome identična rješenja za zaštitu elemenata obrambenih struktura, te osim

⁸⁷ Usp. REHORST, Mannheim, 1907: I/428.

⁸⁸ Usp. REHORST, Mannheim, 1907: I/437

toga navodi i potrebu za što je moguće manjim udjelom pregradnji i dogradnji te svakako za izbjegavanjem imitacija prošlih stilskih epoha. Prema njegovom mišljenju, to je osobito važno za očuvanje dojma zatvorenosti (*Geschlossenheit*) koju takve strukture omogućuju, što je od neizmjerne važnosti za stvaranje jedne cjelovite gradske slike.

Umjesto opterećenja, zaobilaženje; umjesto rušenja, nadogradnja – temeljne su poruke konferencije, pri čemu se još jednom istaknula nužnost očuvanja i održanja „*najsnažnijih svjedoka urbanog razvoja*“.⁸⁹ Tako se nalaže potreba održanja starih utvrda, bedema, nasipa i grobova, gradskih zidova, tornjeva i vratnica ugroženih zbog prometnih interesa, i to na način da ih se prilagodi suvremenim htjenjima. Prilagodba se može odnositi na npr. povećanje luka gradskih vrata kako bi se odgovorilo na zahtjeve povećanog prometa. Pritom se mora voditi računa o tome da interpolacija uvijek bude u suglasju s matičnom arhitekturom, no da pritom ipak zadrži obilježja suvremenosti radi zahtjeva za razlikovanjem. Također, manje objekte koji se isprječuju širenju prometnih pravaca, moguće je prenamijeniti u pomoćne objekte u funkciji prometa.

Rehorst svoje izlaganje zaključuje s nadom kako njegove riječi neće biti besmislene ako će barem uprave pojedinih gradova navesti na preispitivanje svojih regulacijskih nacrti koji uključuju i uklanjanje kulturne baštine. „*Neće izostati da će vas se u koječemu kritizirati, da će nam reći da se bavimo starinom, a ne razumijemo naše vrijeme. Nećemo se dati prevariti ovime: mi smo svjesni da ne želimo biti ništa drugo nego suvremeni ljudi, pa ipak ne želimo bez izrazite nužnosti nemani prometa žrtvovati ljepotu starih gradskih slika, osobito tako dugo dok naše graditeljstvo, ne samo umjetnost, ne uspije stvoriti punovrijednu zamjenu.*“⁹⁰

⁸⁹ Usp. REHORST, Mannheim, 1907: I/426

⁹⁰ Usp. REHORST, Mannheim, 1907: I/444.

3.2.7. Problem zaštite groblja i nadgrobni spomenika

Posebno mjesto u zaštiti starih elemenata urbanih struktura imaju i nadgrobni spomenici i groblja koja zbog specifičnosti svoje namjene zahtijevaju zaseban pristup. Njima se na konferenciji u Lübecku naročito bavio sveučilišni profesor povijesti umjetnosti i pokrajinski konzervator, Paul Clemen⁹¹. Clemen napominje da je, osim izvorne namjene koju ti spomenici imaju, njihov značaj sadržan u raznolikosti stilskih obilježja. Tako nadgrobni spomenici u svojim razvojnim fazama variraju od jednostavnih grobnih ploča do bogato ukrašenih povišenih spomenika koji u svom izražajnom obilju na svojevrsan način predstavljaju gotovo cijelu povijest njemačkog kiparstva od 11. do 18. stoljeća.⁹² O toj povijesti svjedoče i epitafi koji bilježe razvoj od jednostavnih spomen ploča preko slika umrlih do raskošno obrađenih čitavih zidnih površina.⁹³

Gledano u cijelosti, riječ je o čitavom obilju motiva, oblika i uzoraka, koji svojom gracioznošću i finoćom izrade zaslužuju da ih se naziva umjetnošću te da ih se kao takve štiti. Ta potreba pojačana je još i činjenicom da je umjetnička grana oblikovanja nadgrobni spomenika zamrla početkom 19. stoljeća.

Pokrajinski konzervator prof. dr. Clemen koji je održao referat na temu zaštite nadgrobni spomenika i groblja došao je do zaključka da spomenicima koji manje služe praktičnim potrebama sadašnjosti prijeti veća opasnost od uništenja. Pogotovo je to slučaj kod spomenika mrtvima koji takvim zanemarivanjem postaju mrtvi spomenici. Devetnaesto stoljeće pokazuje

⁹¹ Paul Clemen (1866-1947) bio je profesor povijesti umjetnosti u Bonnu (1902-1935) i blizak suradnik Heinricha Wölfflina. Jedno od njegovih najpoznatijih djela, *Kunstdenkmälern der Rheinprovinz (Spomenici provincije Rajne)* iz 1891. rezultat je njegovih istraživanja spomenika te posebnog interesa za period srednjeg vijeka. Od 1893. obnašao je dužnost provincijskog konzervatora provincije Rajne (*Provinzialkonservator*) zahvaljujući čemu je sudjelovao u debatama o izboru metode zaštite spomenika (konzerviranje vs. restauriranje). Za razliku od svojih kolega, Georga Dehia i Johna Ruskina, Clemen se zalagao za aktivno restauriranje spomenika kako bi se sačuvalo njihovo aktualno stanje što je duže moguće. Kritizirao je konzervatorsku stranu govoreći kako su spremni pustiti da spomenik „umre“ prirodnom smrću, zbog vlastite dobi. Koristio je svoju poziciju provincijskog konzervatora za promicanje restauriranja i zaštite spomenika.

SORENSEN, L. *Clemen, Paul*. Dictionary of Art Historians, <http://www.dictionaryofarthistorians.org/clemenp.htm> (pregledano 25. lipnja 2014).

⁹² Usp. CLEMEN, Lübeck, 1908: I/474.

⁹³ Usp. CLEMEN, Lübeck, 1908: I/475.

se kao posebno nemarno i nemilosrdno prema ovoj grupi spomenika: nadgrobni spomenici bespoštedno su izbacivani iz crkava, a period purizma u povijesti restauriranja doveo je do njihovog sramotnog uništenja.⁹⁴

Čak i kad bi se izuzela stilska umješnost ovih spomenika, Clemen drži da i tad oni zaslužuju osjećaj pijeteta koji bi trebao razviti temeljitu brigu za njihovo očuvanje. To je zbog toga što prema Clemenovu mišljenju ne postoji vidljivija veza između prošlosti i sadašnjosti, doli nadgrobni spomenika i čitavih groblja koji stoje poput „*ponosnih znakova predaka*“.⁹⁵ U njihovom uništenju Clemen čita širu društvenu i užu obiteljsku moralnu propast, koja proizlazi iz nedostatne zahvalnosti prema precima kako onim obiteljskim, tako i prema „*praočevima čitavih nacija*“.⁹⁶ Posebno tu Clemen apelira na općinske vlasti: „*svi građevinski objekti, mrtvačnice, kapelice na grobljima i svi sa tlom čvrsto povezani spomenici, su od početka vlasništvo općine koja je vlasnik groblja*“.⁹⁷ S obzirom na prava i obveze koje proizlaze iz vlasništva nad grobljem, Clemen zauzima stajalište da je upravo općina ona koja se mora primarno baviti zaštitom groblja i njihovim inventarom, čime osim što čuva svoje spomeničko blago, brine i o očuvanju društvenog sjećanja.

Ipak, niz slučajeva iz Clemenova doba svjedoče o problemima održanja starih groblja. To je prvenstveno slučaj kada se groblje ukida ili zatvara, ili kada grobno mjesto u crkvi treba poslužiti nečem drugom. Postavlja se pitanje što učiniti u tim situacijama, s obzirom da je većina općina u prošlosti potpisivala svečane ugovore kojima se obvezivala grobove zauvijek održati na svom mjestu. Općina je ta koja ima pravo izvijestiti potomke umrlih, tj. nasljednike grobnih mjesta o potrebi njihovog premještanja i time ih podsjetiti na svoju odgovornost u njihovom očuvanju. No s obzirom da iskustvo često pokazuje kako potomaka nema ili nemaju interes da preuzmu takvu odgovornost ili pak nemaju rješenje u smislu adekvatnog prostora za

⁹⁴ Usp. CLEMEN, Lübeck, 1908: I/475.

⁹⁵ Usp. CLEMEN, Lübeck, 1908: I/475.

⁹⁶ Usp. CLEMEN, Lübeck, 1908: I/475.

⁹⁷ Usp. CLEMEN, Lübeck, 1908: I/476.

odlaganje takvog nadgrobnog spomenika, općina je prisiljena prihvatiti se drugih mogućih rješenja. Ono što se izuzev potpunog uništenja pokazalo kao vrlo nespretno rješenje jest dodjela prava nad nadgrobnim spomenicima lokalnom muzejskom kustosu. On bi u tom slučaju najčešće izabrao nekoliko spomenika, dok bi ostatak, kao i čitavo groblje bilo dodatno prepušteno propadanju. U slučaju kad bi se veliki broj nadgrobni spomenika otpravio lokalnom muzeju, tim kako Clemen kaže „*velikim sirotištima umjetnosti*“, ⁹⁸ stvorila bi se još jedna nezahvalna situacija u kojoj bi spomenici iznova bili podvrgnuti propadanju, samo ovaj put u muzejskim podrumima, daleko od pogleda javnosti, ili na muzejskim hodnicima gdje bi bili odloženi u nedostatku adekvatnijeg prostora i brige.

Clemen inzistira na razmišljanju kako takav nemar prema nadgrobnim spomenicima ne dovodi samo do propadanja starijih primjeraka, nego izaziva negativan utjecaj na njihovu suvremenu produkciju. Naime, on drži da ni obitelji u svojstvu naručitelja, niti umjetnici nisu i ne mogu biti dovoljno motivirani da stvaraju velika i važna djela kad vide današnji nemar prema starim spomenicima koji ne dožive ni pola stoljeća postojanja. Iz tih razloga Clemen se zalaže za alternativna rješenja koja bi omogućila nadgrobnim spomenicima ostanak u društvu. Ukoliko nije moguć njihov ostanak u crkvama ili crkvenim predvorjima, Clemen ne vidi zapreke da se nadgrobni spomenici smjeste u druge objekte društvene namjene, poput škola, bolnica ili društvenih domova. Osim toga, moguće je pristupiti i adaptaciji grobnih kapela i mrtvačnica, dodavanju arkada s nadgrobnim spomenicima ili izgradnji potpuno novih prostora za njihov smještaj. Time bi se u velikoj mjeri zaštitili važni dokumenti obiteljskih povijesti, kao i povijesti čitavih zajednica koji grade njezin identitet.

⁹⁸ Usp. CLEMEN, Lübeck, 1908: I/484.

3.2.8. Očuvanje starih imena ulica

Na konferenciji u Bambergu 1905. pokrenulo se i pitanje zaštite starih imena ulica. Referat o tom problemu iznio je ravnatelj muzeja u Braunschweigu, doktor Meier.⁹⁹ Njegovo je mišljenje da je imena ulica potrebno promatrati poput kulturno-povijesnih spomenika te primijeniti jednaku razinu zaštite iz razloga što je također riječ o važnim povijesnim dokumentima. Prema njegovu mišljenju, ime je čvrsto sraslo s ulicom i na određeni način reflektira njezinu stvarnost, iako se to više odnosi na stara imena ulica, a ne toliko na suvremenu praksu.¹⁰⁰

Iako se Meier bavio prvenstveno imenima ulica, isti princip je primijenio i na imena mostova, imena cijelih gradskih četvrti i naselja te imena šuma, brda, rijeka potoka itd. Kako bi ocrtao povijesnu vrijednost starih imena, služio se većim brojem primjera, od kojih poneke vrijedi izdvojiti. Prva dva primjera Meieru su bila osobito važna jer su se odnosila na njegov zavičaj. Prvi primjer odnosi se na ulicu koja je nekad nosila naziv *Löwenkuhle* (u slobodnom prijevodu *lavlji kavez*), a kasnije je preimenovana u *Löwenstrasse* (*lavlja ulica*). Njezina povijest otkriva kako prvotno ime nije nosila bez razloga. Naime, u 16. stoljeću je Heinrich mlađi dobio na poklon lavove koje je u kavezu držao na mjestu spomenute ulice. Prema Meierovu mišljenju promjenom naziva ulice uništen je značajan povijesni spomen na taj događaj.¹⁰¹

Drugi Meierov primjer odnosi se na naziv čitavog naselja. Vojvoda Julius od Braunschweiga iz 16. stoljeća htio je od maloga grada Wolfenbüttela učiniti značajnu pokrajinsku utvrdu i važno trgovačko središte. Osim samog grada kojeg je dodatno učvrstio novim utemeljenjima, podigao je i podgrađe koje je naselio stanovništvom iz raznih europskih zemalja, ponudivši

⁹⁹Paul Jonas Meier (1857-1946) bio je profesor povijesti umjetnosti na sveučilištu u Braunschweigu te od 1901. do 1924. upravitelj muzeja u Braunschweigu. Također je studirao klasičnu filologiju i arheologiju.

Meier, Paul Jonas http://de.wikipedia.org/wiki/Paul_Jonas_Meier (pregledano 29. lipnja 2014).

¹⁰⁰Usp. MEIER, Bamberg, 1905: I/387.

¹⁰¹Usp. MEIER, Bamberg, 1905: I/388.

im slobodu vjera, ali uz zabranu promicanja vlastitih vjerskih uvjerenja. Zbog toga, to je predgrađe dobilo naziv Gotteslager, u prijevodu *Božji logor*. U međuvremenu došlo je do razdora između vojvode Juliusa i stanovništva njegova matična grada Braunschweiga što je rezultiralo ljutnjom i nakanom vojvode za stvaranjem svog novog sjedišta. Stoga je Wolfenbüttel s novim podgrađem Gotteslagerom nastojao povećati objedinjavanjem s okolnim selima i samostanima. Taj plan nije ostvaren, ali se usprkos tome naziv Gotteslager proširio. S obzirom da su tu živjeli obični ljudi, s vremenom se uvriježio naziv *Božji logorčić*, popraćen podrugljivim tonom. Godine 1879. stanovnici su bili u mogućnosti promijeniti ime grada. Motivirani željom da odaju počast osnivaču svog grada, a vjerojatno opterećeni podrugljivim konotacijama dotadašnjeg naziva, odlučili su se nadjenuti mu ime Juliusstadt. Meier je to protumačio ovako: „*Ali u Wolfenbüttelu ustvari izgleda tako, kao kad siromašni čovjek obuče novu suknju, a konačno zaboravi promijeniti donje rublje.*“¹⁰²

Treći primjer kojeg navodi Meier odnosi se na grad Hildesheim u kojem postoje tri susjedne ulice zanimljivih imena: *Himmel* (nebo), *Hölle* (pakao) i *Fegefeuer* (čistilište). Godine 1850. stanovnici su promijenili imena tih ulica zbog neslaganja s njihovim uvjerenjima o postojanju pakla i čistilišta. Ipak, 1863. stari su nazivi opet vraćeni, zbog privlačnosti i prepoznatljivosti što je donosilo dobro čitavom gradu. Komentirao je to i tadašnji senator Römer rekavši kako su imena tih ulica svjedočanstvo o humoru predaka te kako je višestruko poželjno takve „*karakteristične jedinstvenosti starih gradova*“ zadržati.¹⁰³

Mnogi su razlozi zbog kojih dolazi do promjene starih imena ulica i njihovog nestanka, od kojih Meier navodi tek neke, prema njemu prevladavajuće. Jedan od njih jest nesklonost prema svemu jedinstvenom i poetskom, dok se drugi, učestaliji razlog odnosi na ljudsku sklonost zvučnim imenima ulica. Tako je u Njemačkoj slučaj da gotovo svaka uličica –*Gasse*

¹⁰² Usp. MEIER, Bamberg, 1905: I/390.

¹⁰³ Usp. MEIER, Bamberg, 1905: I/391.

mora postati ulica – *Strasse* ili čak prsten –*Ring*.¹⁰⁴ Osim zvučnosti uličnog imena kao čest razlog ističe se i domoljublje, bilo da je riječ o onome lokalnog ili nacionalnog karaktera, međutim brojni primjeri pokazuju da se prije radi o nerazumijevanju povijesnog smisla ili drugim, skrivenim motivima.

Meier je pozvao svoje kolege prisutne na konferenciji na odgovornost u zaustavljanju pošasti uklanjanja starih imena ulica iz raznoraznih, prečesto neopravdanih razloga. Vrlo ozbiljno je konstatirao da je upravo zalaganje stručnjaka okupljenih na *Danima konzerviranja* odraz istinskog domoljublja te da je potrebno u tom kontekstu promišljati i problem nerazboritog uklanjanja starih uličnih imena.

Kao i svi ostali referenti i Meier je ponudio svojevrсна rješenja i savjete za pomoć u ovoj problematici. Kao osnovno rješenje predložio je da se domoljubne i slične potrebe koje se odražavaju u težnjama za stvaranjem novih imena mogu zadovoljiti u novim ulicama, dok se imena starih mogu ostaviti netaknuta. Tu se pojavljuje prigovor vezan za praksu česte promjene uličnih imena u srednjem vijeku, čime se nastoji opravdati suvremeno djelovanje. Ipak, važno je napomenuti da u srednjem vijeku naziv ulica nije bio služben, tj. nastajao je i mijenjao se spontano među pukom. No gotovo sva stara imena bila su puno izvornija i više u vezi sa stvarnim prilikama, nego što je to slučaj s novijim imenima ulica. Zbog toga Meier drži potrebnim sačuvati posljednja takva izvorna stara imena koja su do nas došla. No vraćanje starog imena ulice zahtijeva veliki oprez i puno taktičnosti. Svakako se to ne bi smjelo dogoditi bez nadzora stručnih osoba, povjesničara, arhivista i drugih, koji mogu odvagati koje bi ime pristajalo vratiti. To znači da se ne bi nužno uvijek vratilo najstarije sačuvano ime neke ulice, nego po potrebi i mišljenju struke, i puno mlađe ime.¹⁰⁵

Meier ipak zaključuje svoj referat tvrdnjom da, unatoč nerazumijevanju i nedostatku poštovanja, problem uklanjanja starih imena ulica nije toliko velik kao uklanjanje ili uništenje

¹⁰⁴ Usp. MEIER, Bamberg, 1905: I/392

¹⁰⁵ Usp. MEIER, Bamberg, 1905: I/395

arhitektonskih spomenika. Dok je njih puno teže povratiti, stara imena ulica puno se jednostavnije oživljavaju. Osim toga, dok je zaštita arhitektonskih spomenika iznimno skupa, zaštita starih imena ulica to svakako nije.¹⁰⁶ Sve je to prema Meieru uzrok zauzimanju vedrog stava kad je u pitanju zaštita starih imena ulica.

¹⁰⁶ Usp. MEIER, Bamberg, 1905: I/396.

4. ALOIS RIEGL I MAX DVOŘÁK – GLAVNI PROTAGONISTI ZAŠTITE AMBIJENTA U AUSTRIJI

Austrijska zaštita spomenika u velikoj se mjeri nastavljala na njemačku tradiciju, ipak, prisutni su i elementi razlike zbog kojih je bilo potrebno zasebno ju sagledati. Iako je povećani broj onih koji su na ovaj ili onaj način pridonijeli razvoju austrijske misli po pitanju zaštite spomenika i njihovih izvornih ambijenata, u ovom radu osvrnut ćemo se na dvojicu najvažnijih protagonista, Aloisa Riegla i Maxa Dvořáka.

Uvid u njihovo promišljanje o problemu zaštite spomenika nastojat će se dobiti analizom tekstova u kojima se postavljaju načelne odrednice zaštite, što će u posljednjem poglavlju rada biti naglašeno njihovim angažmanom na slučaju Dioklecijanove palače u Splitu.

4.1. Alois Riegl

Alois Riegl¹⁰⁷ (1858.-1905.) jedan je od najznačajnijih povjesničara umjetnosti na prijelazu 19. u 20. stoljeće koji je ostavio zamjetljiv trag ne samo u povijesti umjetnosti, nego i u zaštiti spomenika¹⁰⁸. Njegova relativno kratka znanstvena i stručna karijera uključivala je rad u Austrijskom institutu za povijesna istraživanja, u bečkom Muzeju za primijenjenu umjetnost,

¹⁰⁷Alois Riegl (1858-1905) je bio austrijski povjesničar umjetnosti, specijaliziran za period srednjeg vijeka i baroka. Rad u Austrijskom muzeju dekorativnih umjetnosti rezultirao je dvjema knjigama, *Altorientalische Teppiche* i *Stilfragen: Grundlegungen zu einer Geschichte der Ornamentik* u kojima je već primjetan začetak interesa za teoriju, kao i interdisciplinarni pogled na povijest umjetnosti. Knjiga *Stilfragen* osigurala mu je 1894. godine mjesto na sveučilištu u Beču. Njegova povijesnoumjetnička metoda temelji se na empirijskom pristupu umjetnosti čime se odbacuje prevladavajuće mišljenje degeneraciji stila u pojedinom periodu ili umjetničkom mediju. Rieglova raznovrsna metodologija na svojevrsan je način skicirala različite smjerove teorije umjetnosti koji će se pojaviti kasnije u 20. stoljeću, poput formalizma, strukturalizma, poststrukturalizma i teorije recepcije. Pozitivistička osnova od koje je polazio vodila je ideji historijske progresije prema višim razinama, što se također ogleda i u njegovom konceptu umjetničkog htijenja (*Kunstwollen*) kao sile koja potiče evoluciju stila. Riegl je djelovao i na područje konzerviranja, radeći u sklopu Carskog i kraljevskog središnjeg povjerenstva za proučavanje i održavanje povijesnih i umjetničkih spomenika. Njegova metoda zaštite spomenika temeljila se na konceptu starosne vrijednosti (*Alterswert*) što je iznio u poznatom djelu *Moderna kult spomenika* (*Der moderne Denkmalkultus*) 1903. godine. Uljepšavanje i izmjene spomenika do kojih je dovodilo stilsko restauriranje, Riegl je držao neukusnim i neiskrenim te se zalagao za to da tragovi starosti ostanu vidljivi na spomeniku.

SORENSEN, L. *Riegl, Alois*. Dictionary of Art Historians, <http://www.dictionaryofarthistorians.org/riegla.htm> (pregledano 27. lipnja 2014).

¹⁰⁸ Opširnije o djelovanju Aloisa Riegla vidjeti u: (ur.) Knežević, 1999.

mjesto sveučilišnog predavača na sveučilištu u Beču te naposljetku zaposlenje u austrijskoj službi zaštite spomenika.¹⁰⁹ Tim prijelazom u Rieglovu stručnom angažmanu dogodio se obrat i u njegovim tekstovima, koji se umjesto strukturalne analize umjetničkih oblika u većoj mjeri počinju baviti teorijom recepcije.¹¹⁰

Najviše je to primjetno u tekstu *Moderni kult spomenika* u kojemu se Riegl bavi rubnim umjetničkim oblicima, nastojeći proširiti krug onih koji sudjeluju u recepciji kulturnog naslijeđa. Također, u drugom tekstu kojim ćemo se ovdje baviti, pod nazivom *Nova strujanja u njezi spomenika* (*Neue Strömungen in der Denkmalpflege*), Riegl jasno pokazuje svoje opredjeljenje u odnosu prema dotadašnjoj tradiciji, ali i prema suvremenicima, naročito prema Georgu Dehiu i Bodu Ebhardt.

Modernost i novina, epiteti koje koristi u nazivu svojih članaka, označuju upravo tu distancu prema prethodnicima na području zaštite spomenika i zacrtavanje drugačijeg pristupa. Dok je *Moderni kult spomenika* članak više programatskog karaktera, *Nova strujanja u njezi spomenika* svojevrsna je polemika s drugačijim razmišljanjima što u ovom slučaju pruža plodno tlo za analizu.

Rieglova namjera jest utvrditi premise od kojih polaze Georg Dehio i Bodo Ebhardt, kako bi na taj način suprotstavio svoje mišljenje o istim problemima. Svjestan je da se Dehio, kao povjesničar umjetnosti angažiran u zaštiti spomenika, te berlinski arhitekt Ebhardt, praktično uključen u zaštitu, međusobno jako razlikuju, u toj mjeri da predstavljaju dva suprotstavljena tabora. Dehio s jedne strane, temelj zaštite spomenika pronalazi u altruističkom osjećaju vezanom uz nacionalnost, pri čemu ističe kako bi zaštita spomenika zbog njegove umjetničke ili povijesne vrijednosti, trebala biti stvar prošlosti. Riegl otvoreno napada takvo stajalište, držeći ga na neki način plitkim, s obzirom da mu njegov osjećaj ne dopušta razdvajanje spomenika po nacionalnosti, već njihovo sagledavanje u ukupnosti ljudskog

¹⁰⁹ Usp. ŠPIKIĆ, 2006: 283.

¹¹⁰ Usp. ŠPIKIĆ, 2006: 284.

stvaralaštva.¹¹¹ Temelj zaštite spomenika za Riegla predstavlja tzv. starosna vrijednost (*Alterswert*), kategorija koju je sam uveo u vokabular povijesti umjetnosti i konzervatorske teorije kako bi njome obuhvatio „*svako djelo ljudske ruke, bez obzira na njegovo izvorno značenje i namjenu, ako svojom vanjštinom jasno otkriva da je već duže vrijeme postojalo i da je proživjelo dulje razdoblje koje je prethodilo sadašnjosti*“.¹¹²

Čvrst je u uvjerenju da je povijesni interes koji se izražava kao rodoljubno-nacionalni interes tek faza koja je prethodila suvremenoj zaštiti spomenika, koja se izražava kao „*oblik interesa za sve, pa i za najmanja postignuća i sposobnosti čak i najmanjih naroda koji su od vlastite nacije odvojeni nepremostivim karakternim suprotnostima, oblik interesa za povijest čovječanstva uopće gdje u svakom pojedincu prepoznajemo dio nas samih*“.¹¹³

Tako dolazi do zaključka da je 19. stoljeće bilo stoljeće povijesne vrijednosti, u velikoj mjeri određene nacionalnim interesima, dok će 20. stoljeće postati stoljeće starosne vrijednosti, koja svoje djelovanje proširuje na šire mase.¹¹⁴

Zadatak modernog kulta spomenika (*Denkmalkultus*) za Riegla je svakako i zaštita *prirodnih spomenika* (*Naturdenkmale*). Tako bi ostala sačuvana seoska lipa, visoka stijena ili divlje šumsko stablo i to zbog toga jer „*mi u njima također vidimo svjedoke prošlog života i stvaranja, ali svakako ne kao bitak čovječanstva, nego kao bitak prirode*“.¹¹⁵

Zaštitom prirodnih spomenika prema Rieglu se pobjeđuje i onaj posljednji ostatak egoizma koji se odnosi na ljude, ili još uže, na određenu skupinu ljudi okupljenih oko ideje nacije. Nadalje objašnjava kako potreba da se zaštiti *djelo prirode*, bilo da je riječ o elementima neživog svijeta ili životinjama, ima isti korijen kao i zaštita ljudskih spomenika, a to je želja da se izbjegne osjećaj gubitka koji vrijeđa naše kolektivno ljudsko dostojanstvo.

¹¹¹ Usp. RIEGL, 1905: 87.

¹¹² Usp. RIEGL, 2006: 359.

¹¹³ Usp. RIEGL, 2006: 362.

¹¹⁴ Usp. RIEGL, 2006: 366.

¹¹⁵ Usp. RIEGL, 1905: 91.

Postavljanje starosne vrijednosti spomenika nad ostalim vrijednostima dovodi do sekundarnog procesa kojeg Riegl priželjkuje, a to je demokratizacija spomenika. Njegova nastojanja bliska su socijalnim težnjama moderne zaštite spomenika utoliko što Riegl drži ključnim potrebu za uključivanjem subjektivne percepcije u zaštitu spomenika. Prema tome, definicija povijesno-umjetničkog spomenika koja je rezultat aristokratskog, tj. objektivnog odabira, postaje nepotrebna ako se spomenik procjenjuje prema starosnoj vrijednosti. „*Od spomenika se ništa više ne očekuje nego jasni tragovi starosti i dostatna individualna zatvorenost kojom se nameće svojoj okolini i cijelom ostalom svijetu.*“¹¹⁶ Ipak, Riegl je svjestan da se postupak demokratizacije spomenika još nije u potpunosti dogodio te da se vrijednost spomenika još uvijek pretežito procjenjuje prema njegovoj ljepoti i/ili povijesnosti.

U kontekstu ovog rada indikativan je primjer koji Riegl koristi za objašnjavanje svoje pozicije, kao i za prikaz tadašnje realne situacije u zaštiti spomenika. Riječ je o slučaju nekoliko starih kuća u Wachauu, u mjestu Weissenkirchen kojima je određeno rušenje zbog izgradnje željeznice. Te jednostavne kuće iz 16. i 17. stoljeća imaju nepravilno zaobljene katove, proste stupove, uglaste vanjske stube, jednom riječju elemente nedopustive na modernim građevinama tog vremena. Postavlja se pitanje koji je uzrok žalosti onih koji se protive njihovom rušenju: je li riječ o povijesnom ili estetskom interesu?¹¹⁷

Neki će tvrditi da je kuće potrebno zaštititi zbog povijesno-umjetničkih detalja karakterističnih za arhitekturu renesanse i baroka, dok će se drugi pozivati na estetiku, po principu *tada se ljepše gradilo nego danas*. Prema Rieglovu mišljenju i jedno i drugo se može uzeti u obzir, iako sve da su te pretpostavke točne, one su razumljive tek rijetkim obrazovanim pojedincima. Iz Rieglovog kuta gledišta detaljno poznavanje povijesti umjetnosti nije ključ razumijevanja umjetnosti niti zaštite spomenika. „*Dojam mnogo više*

¹¹⁶ Usp. RIEGL, 1905: 93.

¹¹⁷ Usp. RIEGL, 1905: 87.

*počiva na jednom nedefiniranom osjećaju koji se pri samom pogledu na neku starinu očituje kao neutaživa čežnja. Mi na kući primjećujemo da je stara i time smo očarani“.*¹¹⁸

Upravo je taj neodoljivi osjećaj *krivac* koji nas tjera kultu spomenika, a ne estetska i povijesna sklonost. Čak bi, ako je suditi prema Rieglu, bilo neopravdano pozivati se na zakonsku zaštitu nekog spomenika ako je u pitanju estetska i povijesna sklonost, jer bi to značilo stavljanje pojedinačnih interesa znanstvenika i esteta iznad općeg interesa javnosti. Zato Riegl piše: „*Samo uz prisutnost i općenito proširenje jednog osjećaja, sličnog religioznom osjećaju, neovisnog od posebnog estetskog ili povijesnog obrazovanja, koji svoje nezadovoljenje dopušta vidjeti kao nenosnost, moći će se, s izgledima za uspjeh, uspostaviti zakon o zaštiti spomenika“.*¹¹⁹

Analizirajući dokumente arhitekta Boda Ebhardta, Riegl dolazi do zaključka kako za njega spomenik ima primarno povijesnu vrijednost. Ono što nas iz Ebhardtove perspektive ispunja osjećajem zadovoljstva prilikom promatranja nekog spomenika jest mogućnost povezivanja viđenog s naučenim. Primjerice, promatranjem neke srednjovjekovne utvrde radovat ćemo se uočavanjem onih stvari koje smo tijekom obrazovanja usvojili kao karakteristične za kulturni život ljudi tog vremena. Takav niz svjesnih refleksija daleko je od osjećaja zanosa koji se javlja prilikom pogleda na *starinu*. Ovakav povijesni pristup koji zastupa Ebhardt, zahtijeva što potpunije očuvan spomenik, kako bi se omogućilo što konstruktivnije i bogatije nizanje povijesnih asocijacija. U slučaju teško oštećene povijesne građevine ili još gore, ruševine, prema Ebhardtu, potrebno je pristupiti temeljitoj obnovi koja bi išla sve do rekonstrukcije, pri čemu je najvažnije postizanje sličnosti novoizgrađenih elemenata s izvornim oblicima. Riegl zapaža kako Ebhardtu prepreku u promatranju spomenika ne čini novi materijal i rad uloženi u novonastale dopune objekta, što proizlazi iz činjenice da povijesna vrijednost ne počiva na

¹¹⁸ Usp. RIEGL, 1905: 93.

¹¹⁹ Usp. RIEGL, 1905: 95.

materijalu i na stvarnom vremenu stvaranja (*Herstellungszeit*), nego na obliku.¹²⁰ Ebhardtovo stajalište vrlo je nalik uvriježenoj struji mišljenja posljednje trećine 19. stoljeća, čiji je najznačajniji predstavnik u Austriji, na području zaštite spomenika, bio Friedrich von Schmidt.

Još jedan veliki prigovor kojeg Riegl ima na Ebhardtov pristup tiče se davanja prevelike slobode arhitektu prilikom restauriranja spomenika, pri čemu nedostaje konzultacija s povjesničarima i povjesničarima umjetnosti, već mu se pripisuje umjetnički talent koji ima riješiti sve nedoumice, pa i one povijesne. S obzirom na to da se nastoji odgovoriti zahtjevu povijesne točnosti i uvjerljivosti, Riegl se s pravom pita zašto je u tom procesu potreban umjetnik, a ne tehničar koji bi trebao imati zadatak kopiranja povijesnih činjenica. Njegovo je stajalište da njega spomenika više ne bi trebala biti zadaća za umjetnike, a niti bi trebala ostajati u domeni povijesnog i kritičnog mišljenja, za što se zalagao Dehio, već stvar treba usmjeriti prema osjećajima. Riegl zaključuje da dojam ugone i raspoloženja (*Stimmungseindruck*) koji izaziva starina ima sposobnost uklanjanja razdora između arhitekata i povjesničara.¹²¹

¹²⁰ Usp. RIEGL, 1905: 97.

¹²¹ Vidi, RIEGL, 2006; 1905.

4.2. Max Dvořák

Max Dvořák (1874.-1921.) bio je austrijski konzervator i povjesničar češkog podrijetla¹²². Obrazovanje je započeo u Pragu, ali se 1895. preselio u Beč gdje je doktorirao iz povijesti. Tijekom boravka u Beču zainteresirao se za rad Aloisa Riegla i Franza Wickoffa te je naposljetku, nakon Rieglove smrti zauzeo njegovo mjesto u zaštiti javnih spomenika u Austriji. Napisao je važan priručnik za konzerviranje, *Katekizam zaštite spomenika* (*Katechismus der Denkmalpflege*, 1916). Njegova metodologija bila je bliska Rieglovoj pogotovo u primjeni evolucijskog modela povijesti umjetnosti koji ističe umjetnički razvoj. U djelu *Das Rätsel der Kunst der Brüder Van Eyck* upošljava strogu formalnu stilsku analizu kako bi dokazao linearni razvoj umjetnosti.¹²³

Dvořákov najvažniji tekst, *Katekizam zaštite spomenika*,¹²⁴ objavljen 1916, programatsko je djelo koje u sebi sažima temeljne postavke njegovih prethodnika u vezi odnosa prema spomenicima, kao i nove ideje koje su značajno prethodile njegovom vremenu. Tekst je podijeljen na šest glavnih poglavlja u kojima se daju vrlo jasne upute o tome kako bi zaštita spomenika trebala izgledati. Dvořák tako progovara o nekoliko tipova opasnosti koje prijete starim spomenicima, koje je potrebno uzeti u obzir ukoliko se želi preventivno djelovati. Osim toga, on se bavi percepcijom vrijednosti starih spomenika, poteškoćama koje proizlaze iz pogrešnog restauriranja te naposljetku daje konkretne savjete u vezi pojedinačnih problema koji se javljaju u zaštiti spomenika: savjeti o zaštiti od vlage, krovopokrivanju, bojenju i sl. Dvořák *Katekizam* započinje nastojanjem da slikovito objasni značenje sintagme zaštita spomenika. Učinio je to navodeći čitatelja da zamisli mali gradić sa svim elementima koji

¹²² Opširnije o djelovanju Maxa Dvořáka vidjeti u: (ur.) Knežević, 1999.

¹²³ SORENSEN, L. *Dvořák, Max*. Dictionary of Art Historians, <http://www.dictionaryofarthistorians.org/dvorakm.htm> (pregledano 28. lipnja 2014).

¹²⁴ Vidi, DVOŘÁK, 1988.

čine njegovu draž. Prilikom dosta detaljnog opisa zamišljenog gradića Dvořáku se pokazuje vrlo važnim cjelovita slika grada za čiju je privlačnost presudan ambijent, ulice i trgovi.

„Na nju [crkvu] su se nadovezivale prostrane građanske kuće, bez lažnih i suvišnih ukrasa, a ipak pristale (...) smjerno se podređujući općoj slici trga koja je svojim zatvorenim jedinstvom, unatoč različitom vremenu nastanka kuća, u svakom za umjetnost osjetljivu promatraču morala izazvati osjećaj umjetničke harmonije, a u svakom osjetljivu čovjeku uopće, osjećaje slične onima što ih pobuđuju prijazni prostori neke stare obiteljske kuće.“¹²⁵

Dvořák usmjerava čitateljevu maštu dalje navodeći ga da zamisli isti gradić tridesetak godina kasnije, potpuno izmijenjen *„tvorničkom robom, kričavim bojama, besmislenim ornamentima“*,¹²⁶ opustošena na mjestu nekadašnjih dražesnih starih kuća i trgova, sa stilski ujednačenim, ali dosadnim pročeljima crkava i zgrada. Ono što Dvořákova alegorijska vizija predstavlja, nije ništa drugo nego niz fragmenata stvarnosti sabranih na jedno mjesto. Već je poznato iz tekstova prethodno obrađenih u ovom radu kako su transformacije urbanih, a i ruralnih područja postajale sve većima, zbog čega ne čudi Dvořákovo lamentiranje nad uništenom ljepotom gradića kao posljedicom rušenja gradskih vrata i zidina te dobrih građanskih kuća koje su morale ustuknuti pred graditeljskim poduhvatima bez umjetničkog osjećaja.

Ono što Dvořák vidi kao temeljnu zadaću zaštite spomenika jest sprječavanje takvih gubitaka te prevencija kako bi se zadržao umjetnički doživljaj starih ambijenata.

Kako bi zaštitu spomenika učinio što učinkovitijom, Dvořák sastavlja iscrpan niz načela, dužnosti i savjeta koji trebaju voditi konzervatora u njegovu sučeljavanju s konkretnim problemima. Započinje s opasnostima koje prijete starim spomenicima, pri čemu navodi četiri osnovna tipa. To su opasnosti zbog:

1. neznanja i indolencije;

¹²⁵Usp. DVOŘÁK, 1988: 793.

¹²⁶ Usp. DVOŘÁK, 1988: 794.

2. pohlepe i prijevare;
3. pogrešno shvaćenih ideja napretka i zahtjeva sadašnjice;
4. neumjesne težnje za uljepšavanjem i obnovom, zbog umjetničke neobrazovanosti ili izopačene obrazovanosti.¹²⁷

Dvořák drži osobitim neprijateljstvom prema rodnom gradu i vlastitoj domovini uništavanje starih vijećnica, gradskih vrata i trgova, videći u tome propadanje „*bogatog izvora zajedništva i ljubavi prema domovini*“¹²⁸. „*Umjetničku vrijednost, slikovitost, uspomene i drugi osjećajni sadržaji*“¹²⁹ koje ti prostori i objekti utjelovljuju, zajedničko su dobro koje Dvořák uspoređuje s baštinjenim djelima velikih književnika ili znanstvenim dostignućima.

Opasnost zbog pogrešno shvaćenih ideja napretka posebno zaokuplja Dvořákovu misao, vjerojatno zbog činjenice što su za nju zaslužni obrazovani ljudi koji bi, drži, trebali imati više senzibiliteta za zaštitu spomenika, za razliku od onih slabije obrazovanih koje prilikom krađe i prijevare motivira lakomost vođena neznanjem (zbog čega bi im se trebalo *suditi* s manjom strogošću).

No drugi su motivi uzrokovali razaranje starih umjetničkih djela među obrazovanima: „*Često su se iz političkih (...) razloga razbijali ili uklanjali stari grobovi, statue svetaca, stara znamenja, a stare se gradske zidine, tornjevi, vrtovi, razarali samo stoga što se vjerovalo da se time dokazuje „korak s vremenom“*. No uistinu se takvim vandalizmima dokazuju samo neobrazovanost i kulturna zaostalost.“¹³⁰ Robovanje tehnologiji i njezinom napretku Dvořák vidi kao idolopoklonstvo zbog kojeg nestaju svi drugi obziri. To stajalište pojačano je i uviđanjem kako tehnološki razvitak ne vodi nužno većoj kvaliteti života, što potkrepljuje konkretnim primjerom stambenih prostora gdje se „*lijepi, prostrani, solidno građeni stari stambeni prostori*“ zamjenjuju novogradnjama s „*tijesnim i skućenim stanovima, a stara,*

¹²⁷ Usp. DVOŘÁK, 1988: 794.

¹²⁸ Usp. DVOŘÁK, 1988: 796.

¹²⁹ Usp. DVOŘÁK, 1988: 796.

¹³⁰ Usp. DVOŘÁK, 1988: 798.

*velika, prijazna dvorišta s drvećem i travnjacima nadomještaju se uskim, tamnim, svjetlarnicama koji su legla bolesti“.*¹³¹

Ono što vrijedi za pojedinu kuću ili ulični niz, jednako se može primijeniti na čitave gradove koji se žrtvuju ideji napretka, protiv čega Dvořák žustro prosvjeduje. Silovitost promjena koje je modernizacija uzrokovala u gradovima Dvořák uspoređuje sa stihijskim planiranjem naselja na Divljem zapadu, a nekoć dražesna sela i manje gradove koji ruše staro ne bi li stvorili prostor za novo, Dvořák naziva „zastrašujućom i negostoljubivom paradijom velegrada“.¹³² Takvo razmišljanje proizlazi iz njegove privrženosti staroj umjetnosti za koju tvrdi da „*uvijek ima stil i karakter, osjeća se da ju je s ljubavlju, brižnošću i promišljenošću stvorio umjetnički smisao, iz nje govori genius loci, ukorijenjena predaja i opće stečevine umjetnosti“.*¹³³ S druge strane, ono što dolazi na mjesto stare umjetnosti prema Dvořáku nije ništa drugo nego „*pusti surogat bez zavičaja, bez osobnosti i umjetničkog sadržaja“*,¹³⁴ što rezultira stvaranjem uniformnih, umjetnički ispraznih i dosadnih gradova.

Ipak, što industrijalizacija i tehnologizacija života sve više napreduje, Dvořák se nada da će sve više rasti i uvjerenje da se time ne mogu ispuniti sve životne potrebe. Među onim stvarima koje izlaze iz domena materijalnog dostignuća, jesu i dojmovi koje stvara umjetnička baština. Ona je prema Dvořáku „*izvor dojmova koji poput prirodnih ljepota, ponad svakodnevnice i njezinih materijalnih briga i težnji, izazivaju u promatrača uzvišeno raspoloženje“.*¹³⁵ Uzvišeno raspoloženje može počivati na općoj umjetničkoj vrijednosti spomenika, na njegovoj povezanosti sa slikom mjesta, na tragovima starosti ili na osobnim i kolektivnim uspomnama koje se za njega vežu. Pritom se i Dvořák naslanja na ideju demokratizacije spomenika, poput njegova suvremenika Riegla, utoliko što ne pravi razliku u razini užitka

¹³¹ Usp. DVOŘÁK, 1988: 798.

¹³² Usp. DVOŘÁK, 1988: 799.

¹³³ Usp. DVOŘÁK, 1988: 800.

¹³⁴ Usp. DVOŘÁK, 1988: 800.

¹³⁵ Usp. DVOŘÁK, 1988: 801.

između velike katedrale, palače ili neke druge bogato ukrašene građevine i seoske kapele, bršljanom obrasle ruševine ili starog gradića.

Hoće li neki spomenik postati dio našeg duhovnog života, prema Dvořáku, stvar je unutarnje spremnosti i sposobnosti za duhovne užitke, a ne veličine ili elaboriranosti samog spomenika. Zbog toga brigu oko zaštite spomenika Dvořák drži jednako važnim kao brigu za školstvo. Osim toga, drži ključnim osvještavanje javnosti kako nije dovoljno štititi samo što se reproducira u knjigama povijesti umjetnosti, već i ono što nije poznato kao znamenitost i veliko umjetničko djelo, a svejedno „*oplemenjuje i nenadomjestivo je*.“¹³⁶

Jednako kao što je bio protiv ograničavanja zaštite spomenika samo na velika umjetnička djela, Dvořák se protivio i očuvanju isključivo pojedinog stila. Raznolikost stilova na nekoj crkvi, Dvořák vidi kao „*ogledalo umjetničkog stvaranja mnogih generacija i stoljeća*“¹³⁷ zbog čega drži nedopustivim uklanjati pojedine dijelove kako bi se postigla čistoća pojedinog stila do kojeg društvo u određenom vremenu više drži. Svoju tezu brani i činjenicom kako većina ljudi koja promatra spomenike u prostoru ne poznaje povijesno-umjetničke elemente, pa tako ne mari ni za stilove.

Djelovanje koje spomenici mogu imati na ljudi, sudeći prema njemu, ne proizlazi iz stilske pripadnosti, nego je produkt „*konkretne pojave koju tvori spoj općih umjetničkih oblika s lokalnim i osobnim svojstvima, sa cijelom okolicom i sa svim onim s čijem je povijesni razvitak izdigao taj spomenik do znamenja te okolice*.“¹³⁸ Zbog toga je za Dvořáka stilsko restauriranje jednako oduzimanju „*poezije, ugođaja i slikovite draži*“¹³⁹ starim spomenicima. Posebno lijepa usporedba kojom se Dvořák koristi odnosi se na građevine, ulice i trgove koji

¹³⁶ Usp. DVOŘÁK, 1988: 803.

¹³⁷ Usp. DVOŘÁK, 1988: 802.

¹³⁸ Usp. DVOŘÁK, 1988: 803.

¹³⁹ Usp. DVOŘÁK, 1988: 805.

su upravo u isprepletenosti različitih stilova očuvale umjetnički karakter, nazivajući ih „*oduhovljenim bićima*“.¹⁴⁰

Povezanost spomenika s ambijentom s kojom su srasli te nastojanje oko toga da se u tom ambijentu i zadrže, umjesto pohranjivanja u istrgnuti muzejski kontekst, jedna je od konzervatorskih zadaća za koju se Dvořák osobito zalagao. Zbog toga, na kraju dokumenta, među konkretnim uputama navodi i cijelo poglavlje o zaštiti slike grada što se ostvaruje prvenstveno zaštitom povijesnih naselja i gradova, oblika njihovih trgova, kao i širinom i smjerom ulica; brigom oko uklapanja novogradnji u cjelokupnu sliku mjesta te brigom oko vegetacije koja „*tu sliku oživljuje i čini slikovitom*“.¹⁴¹

Kako bi potaknuo potrebu za zaštitom djela stare umjetnosti, Dvořák spomenike i njima pripadajući ambijent izjednačava s drugim civilizacijskim tekovinama koje su već zadobile svoje ključno mjesto u društvu: „*Valja ih osjećati kao živ, sastavni dio našeg bića, našeg razvitka, našeg zavičaja, naše nacionalne i opće europske kulture, naših duhovnih i etičkih tekovina i prerogativa, i cijeliti jednako visoko kao i blago jezičnog i književnog razvitka, čiji su komplement*“.¹⁴²

¹⁴⁰ Usp. DVOŘÁK, 1988: 803.

¹⁴¹ Usp. DVOŘÁK, 1988: 814.

¹⁴² Usp. DVOŘÁK, 1988: 807-808.

5. GUSTAVO GIOVANNONI – TALIJANSKI POGLED NA AMBIJENT

Iako je talijanska teorija zaštite spomenika brojila mnoge autore koji su se u svojim tekstovima dotakli i problematike ambijenta, s obzirom na opseg bavljenja tim problemom u njegovim radovima, kao primjer je odabran upravo Gustavo Giovannoni. Za pitanje ambijenta osobito su značajna dva njegova teksta: *Il «diradamento» edilizio dei vecchi centri. Il quartiere della rinascenza in Roma, (Graditeljsko „prorjeđivanje“ starih središta. Renesansna četvrt u Rimu)* iz 1913. godine te *Il tempio della Fortuna Virile ed il Forum Boarium (Hram Fortune Virilis i Forum Boarium)* iz 1914. godine.

Kao i kod nekih već spomenutih autora, prvi tekst iznosi općenita načela i principe zaštite ambijenata, dok je drugi više praktično orijentiran s odabranim primjerom na kojemu se vježba primjena prethodno navedenih načela. Dakle u slučaju Giovannonija, u prvom tekstu predlaže se novi princip rješavanja problema starih spomenika i njihovog ambijenta u kontekstu suvremenog grada, na način graditeljskog *prorjeđivanja*, dok se u drugom tekstu, kako već i sam naslov pokazuje, daje primjer primjene načela na dva antička objekta u Rimu.

Gustavo Giovannoni (1873.-1947.) bio je talijanski povjesničar arhitekture, arhitekt i urbanist. Nakon što je diplomirao inženjerstvo na Sveučilištu u Rimu 1895. godine, studirao je i javno zdravstvo te potom umjetnost i arhitektonsku povijest, također u Rimu. Veliki interes za povijest umjetnosti i arhitekturu doveo ga je na područje konzerviranja i urbanog razvoja. Godine 1910. postao je predsjednikom *Associazione artistica tra i cultori dell' architettura* (AACA), osnovane u Rimu 1890. s ciljem promoviranja konzervatorskih ciljeva kao i zbog podizanja svijesti o povijesnom i umjetničkom nasljeđu. U svom najvažnijem djelu iz 1913. godine, *Vecchie città ed edilizia nuova (Stari gradovi i nova izgradnja)*, Giovannoni ističe strukturne i socijalne probleme koji uzrokuju otežano prilagođavanje starih gradskih jezgri

modernom gradu.¹⁴³ Druge knjige i brojni članci koje je napisao pokazuju raspon tema kojima se bavio; od valorizacije nacionalne baštine kao ključne komponente turizma, do urbanističkih i povijesno-umjetničkih tema, posebice onih koje se tiču međusobne povezanosti umjetnosti i arhitekture. Njegova povijesna istraživanja, kao i tekstovi o teoriji umjetnosti i arhitekture izvršili su veliki utjecaj na brojne generacije povjesničara arhitekture.

5.1. Graditeljsko „prorjeđivanje“ – model očuvanja starih ambijenata

Giovannonijevo rješenje za očuvanje starih gradskih jezgri ponešto se razlikuje od dosad spomenutih aktera zaštite spomenika. Put do tog rješenja vodio je spoznaji unutarnje logike starih četvrti. Giovannoni tako uočava pojedine značajke starih četvrti, naročito onih srednjovjekovnog tipa, poput na primjer uskih i krivudavih ulica, zatvorenih trgova nalik velikim dvoranama okupljenih oko glavnih spomenika. On staje u obranu starih četvrti uviđajući narav njihovog oblikovanja, koja je u kontekstu moderne sistematizacije gradova bila teško razumljiva. Zapaža da su uzroci tih naizgled nepravilnih raspoređivanja ulica i kuća kriteriji higijene i estetike. Tako se na primjer uličnim nepravilnostima nastojao zapriječiti put glavnim vjetrovima, učiniti „*da ceste ne budu odveć hladne zimi ni prevruće ljeti i da svaka kuća ima okoliš s dobrim položajnim uvjetima, osim toga da bi grad zbog raznolikosti, nepredviđenih opreka, izmjena svjetlosti i sjene mogao dobiti raznoliki i slikoviti značaj, a svaka ulica pojedinačni izgled*“.¹⁴⁴

S obzirom da u novije vrijeme te četvrti nastanjuje siromašni sloj ljudi, razina higijene u velikoj mjeri se smanjila, zbog čega se pristupilo njihovoj sanaciji. Giovannoni kritizira metodu rušenja takvih četvrti koja se prema njegovom mišljenju pokazuje kako nelogičnom tako i neučinkovitom. Čvrsto je uvjeren da namjera takvih rušenja nije samo poboljšavanje higijenskih uvjeta, nego i spekulacije građevinskog karaktera usmjerene prema osvajanju

¹⁴³SORENSEN, L. *Giovannoni, Gustavo*. Dictionary of Art Historians, <http://www.dictionaryofarthistorians.org/giovannonig.htm> (pregledano 25. lipnja 2014).

¹⁴⁴Usp. GIOVANNONI, 1913: 53.

središnjih dijelova grada.¹⁴⁵ Prema njegovu mišljenju, takvi poduhvati najčešće su bili pogubni za povijesni i umjetnički značaj grada. Osim toga, problemi higijenske naravi često su se javljali u drugom redu kuća koje su ostale zaklonjene novim visokim građevinama. Giovannoni se posebno zaustavlja na primjerima novijih preoblikovanja četvrti koje naziva „neizlječivim izobličenjima stanja izgleda i ambijenta“¹⁴⁶ što je prvenstveno slučaj kod oblikovanja ambijenata velikih i značajnih spomenika. Najčešće je to prisutno kod gotičkih katedrala za koje drži da nisu stvorene za široke prostore i nedefinirane vidike, već ih drži cjelinom zajedno s čitavim nizom malih kuća, zidina, tornjeva i zdenaca. Naglašava da navedeni sekundarni spomenici svoju povijesnu, arhitektonsku i umjetničku vrijednost i značenje zadobivaju u ambijentalnom kontekstu.¹⁴⁷ Zbog toga je za Giovannonija izuzetno pogrešno mijenjati takav ambijentalni okvir u kojemu je pohranjena velika važnost za pojedino umjetničko djelo. Stoga savjetuje da nova arhitektonska djela moraju svoje nadahnuće tražiti u umjetničkoj atmosferi starijih gradskih četvrti koja posjeduju svoj smisao za proporcije, boju i forme.¹⁴⁸

Za rješavanje krupnih problema poput lokalnog prometa, umjetničkog izgleda i higijenskih potreba, Giovannoni predlaže koncept prorjeđivanja (*diradamento*).¹⁴⁹ Objašnjava to ovim riječima: „*Ne treba nam pravilno jedinstvo novih ulica, već nepravilno proširenje; rušenje tu i tamo neke kuće ili skupine kuća i na njihovu mjestu stvaranje nekog malog trga i na njemu vrta, malih pluća u staroj četvrti. (...) Pristup će se odobriti tek nekoj zruci sunca, otvorit će se neki novi pogled pa će stare kuće, međusobno odveć zbijene, moći disati*“.¹⁵⁰ Njegova ideja sastoji se u tome da je stare gradove moguće mijenjati za potrebe modernog života, ali tako da nije nužno mijenjati povijesnu fizionomiju u velikoj mjeri. To se pak postiže pregledom

¹⁴⁵ Usp. GIOVANNONI, 1913: 54.

¹⁴⁶ Usp. GIOVANNONI, 1913: 55.

¹⁴⁷ Usp. GIOVANNONI, 1913: 56.

¹⁴⁸ Usp. GIOVANNONI, 1913: 58.

¹⁴⁹ Usp. GIOVANNONI, 1913: 61.

¹⁵⁰ Usp. GIOVANNONI, 1913: 62.

potrebnih izmjena u samom prostoru, „*ulicu po ulicu i ugao po ugao*“,¹⁵¹ a ne izmjenama na tlocrtima i kartama gradova. Na taj način postiglo bi se poboljšanje prohodnosti uz minimalno rušenje te bi se postigla „*izmjena slikovitog i monumentalnog, starog tornja i skromne kućice s modernom zgradom*“¹⁵² što za Giovannonija predstavlja osnovu ljepote starih gradova. Kako bi se to postiglo bitno je precizno planiranje koje podrazumijeva i poznavanje povijesnih zbivanja i umjetnosti pojedinih ulica i kuća čime bi se utvrdile nepromjenjive glavne točke tj. one građevine posebnog značaja koje se mora sačuvati, zajedno s njihovim ambijentom. Djelomično rušenje dakle može biti metoda za postizanje najvećeg učinka svjetlosti i osiguravanje prozračnosti okolnim građevinama kao i za stvaranje novog perspektivnog djelovanja koje rezultira novim gradskim slikama.

5.2. Hram *Fortune Virilis* – primjena Giovannonijevog modela

U zasebnom članku Giovannoni obrađuje konkretan primjer na kojemu se očituje problem zaštite spomenika. Riječ je o hramu *Fortune Virilis* u Rimu, lijepom jonskom hramu iz doba Rimske republike u blizini trga Bocca della Verità.¹⁵³ Hram je postao ugrožen zbog radova koji su se odvijali na obližnjem bloku zgrada što je počelo predstavljati prijetnju za stanje ambijenta hrama kao i za sam hram. Zahvaljujući prosvjedu onih koji su svjesni umjetničke i povijesne vrijednosti ovog spomenika, radovi su zaustavljeni međutim, opasnost koja mu je zaprijetila izazvala je niz promišljanja oko toga kakav je postupak potreban da se zaštiti, ali i udovolji modernim potrebama.

Intencija građevinara bila je sagraditi novi blok zgrada u blizini hrama. Giovannoni je to ovako prokomentirao: “*Maleni hram tako čiste umjetnosti, tako čistih linija, jamačno nije div koji se, (...) može smijati gizdanju okolnih građevina; riječ je o arhitektonskom dragulju koji se ne bi mogao cijiniti da je zatvoren krupnim modernim građevinama velike i priproste mase*

¹⁵¹ Usp. GIOVANNONI, 1913: 62.

¹⁵² Usp. GIOVANNONI, 1913: 63.

¹⁵³ Vidi GIOVANNONI, 1914.

(...).“¹⁵⁴ Krhkost hrama *Fortune Virilis* zahtijeva senzibilniji pristup ambijentu u koji je uklopljen, koji neminovno utječe na stvaranje cjelokupnog dojma objekta.

Giovannonijev prijedlog rješenja uključivao je rušenje pridruženih građevina, koje su u određenom dijelu bile čak i naslonjene na hram, što bi omogućilo njegovo izdvajanje u prostoru, nužno za prohodnost i dostupnost. Pritom u obzir uzima scenski dojam pozadine na kojoj se ima očitovati ljepota malog hrama. Ona je nažalost prema njegovim riječima uništena zbog, kako piše, „grozne građevine“ Tvornice tjestenine¹⁵⁵ koju odlikuje neusklađenost masa, linija i boja. S obzirom da je tvornica i dalje u funkciji te da se ne može puno učiniti što se nje same tiče, Giovannoni predlaže izgradnju malih građevina koje bi spriječile pogled na tvornicu te činile prikladniji ambijent hramu *Fortune Virilis*. Time je postigao kompromisno rješenje koje poštuje moderne potrebe ali i štiti interese starih spomenika.

Na općenitoj razini Giovannoni se zalaže za uvažavanje modernih potreba, ali napominje da to zahtijeva i svojevrstne prilagodbe modernog arhitektonskog izričaja, poput stvaranja smisla za razmjere, boju i konstruktivnu ograničenost. Konkretnije rečeno to bi značilo nametanje taksativnih pravila koja bi osiguravala „*malu masu i visinu građevina, ne viših od tri kata; jednostavni izgled sa zidom od opeke; pokrov s padinama krovova, ne s terasom, i ako je moguće, mali trjemovi s lukovima, balkoni s puzavicama i cvijećem*“.¹⁵⁶

¹⁵⁴ Usp. GIOVANNONI, 1914: 105.

¹⁵⁵ Usp. GIOVANNONI, 1914: 107.

¹⁵⁶ Usp. GIOVANNONI, 1914: 111.

6. PROBLEM OČUVANJA AMBIJENTA U HRVATSKIM PRILIKAMA

Promišljanja o ambijentu o kojima je bilo riječ, u okviru njemačke, austrijske te dijelom talijanske zaštite spomenika, našla su svoj izraz i u Hrvatskoj. Za to treba zahvaliti brojnim vezama, izravnim ili neizravnim kontaktom s protagonistima srednjoeuropske zaštite spomenika ili s njihovim tekstovima. S obzirom na potrebe ovog rada, izabrana su dva primjera koja svjedoče tu povezanost i to izravnom uključenošću u radu već spomenutih nositelja nove misli o zaštiti spomenika i njihovih ambijenata.

Prvi primjer tiče se problema odnosa prema srednjovjekovnim i novovjekovnim pregradnjama u sklopu Dioklecijanove palače u Splitu, što je izazvalo interes Aloisa Riegla, Maxa Dvořáka i drugih značajnih stranih stručnjaka koji je urodio konstruktivnom polemikom i izlučenjem novih principa rješavanja ovakvih i sličnih problema.

Drugi primjer odnosi se na uzburkane prilike u Zagrebu uzrokovane natječajem za regulaciju Kaptola, u kojem se jednim od temeljnih problema pokazao problem zapadnog bedema oko katedrale, što je uključivalo Bakačevu kulu i Metropolitansku knjižnicu. Za potrebe povjerenstva natječaja kao i javne rasprave oko navedenog problema, u Zagreb je bio pozvan sveučilišni profesor i arhitekt Cornelius Gurlitt, čime je postignut izravni prijenos novih ideja o ambijentu u kontekst hrvatske zaštite spomenika.

6.1. Odnos prema ambijentu na primjeru Dioklecijanove palače u Splitu

Kako bi se potvrdila teoretska načela iznesena u djelima Riegla i Dvořáka, pozornost posvećujemo jednom od najvažnijih spomenika u hrvatskom kontekstu, Dioklecijanovoj palači, koji će poslužiti kao primjer njihove praktične primjene. Kako Ćorić i Špikić ističu u svom tekstu, vrijednost Dioklecijanove palače u kontekstu hrvatske kulturne baštine može se

očitati već proučavanjem povijesti njezine recepcije.¹⁵⁷ No u okviru ovog rada zadržat ćemo se na viđenju problematike zaštite Palače i objekata unutar nje iz perspektive najvažnijih protagonista austrijske zaštite spomenika s početka 20. stoljeća, Aloisa Riegla i Maxa Dvořáka. Riegl, koji je bio glavni konzervator Središnjeg povjerenstva za zaštitu spomenika, bio je pozvan u svojstvu uglednog stručnjaka i sveučilišnog profesora da dá svoj komentar o gorućim pitanjima zaštite i restauriranja pojedinih objekata, naročito zgrade Biskupije. Dvořák, kao nasljednik Riegla nakon njegove smrti, nastavio je još žustrije provoditi ideje svog prethodnika.

Svoje mišljenje o stanju unutar Palače Riegl je dao u izvještaju pod nazivom *„Izvešće o analizi provedenoj na nalog predsjedništva C. kr. Središnjeg povjerenstva radi čuvanja interesa srednjovjekovnih i novovjekovnih spomenika unutar nekadašnje Dioklecijanove palače u Splitu“*.¹⁵⁸

Stajalište koje u Izvještaju prevladava donosi primjenu tada aktualne teorije konzerviranja, koja svoje početke ima oko 1880. godine kada se počela isticati destruktivnost restauratorskog intervencionizma. Naročito je to bio slučaj u pokušaju suzbijanja stilskog restauriranja koje se nastojalo izbjeći kritičkom revalorizacijom drugih stilskih perioda te tako i njima pripadajućih objekata s karakterističnim značajkama. Riegl je, zajedno sa nekolicinom austrijskih i njemačkih povjesničara umjetnosti, od kojih su pojedini već spomenuti u ovom radu, u tome postigao, kako Ćorić i Špikić pišu, svojevrsni *„ekumenizam u recepciji kulturne baštine“*,¹⁵⁹ i to na način da su njeni najmanji i najneznatniji dijelovi postali podjednako važni.

Rasprava oko Dioklecijanove palače prvenstveno je uključivala odnos prema srednjovjekovnim i novovjekovnim spomenicima koji su se kroz stotine godina isprepleli zajedno s antičkim spomenicima. Nastojanje jedne strane u raspravi bilo je srušiti veći dio tih

¹⁵⁷ Usp. ĆORIĆ i ŠPIKIĆ, 2011: 388.

¹⁵⁸ Vidi, ĆORIĆ i ŠPIKIĆ, 2011.

¹⁵⁹ Usp. ĆORIĆ i ŠPIKIĆ, 2011: 394.

kasnije nastalih objekata, kako bi se time omogućilo novo arheološko istraživanje prostora unutar palače.

Međutim, taj osnovni cilj bio je prekriven drugim argumentima među kojima su se najviše isticali oni prometne, sanitarne i estetske naravi. Arheolozi i konzervatori koji su bili odgovorni za Dioklecijanovu palaču, počevši od Francesca Carrare i don Frane Bulića pa sve do inozemnih imena poput Kubitscheka, von Helferta, Niemanna i drugih, smatrali su vrijednost antičkih spomenika toliko velikom da opravda rušenje svih prigradnji i preseljavanje stanovništva u svrhu udovoljavanja arheološkoj znatiželji.

Žarišna točka od koje je trebala krenuti realizacija tih nastojanja bila je zgrada Biskupije nasuprot Dioklecijanovog mauzoleja (Slika 10), za koju je postojala naročito snažna želja za rušenjem zbog tzv. oslobađanja i stvaranja praznog prostora (*Freilegung*) oko Mauzoleja.

S obzirom da nisu svi dijelili jednako mišljenje, kao npr. arheolog Otto Benndorf¹⁶⁰ koji je upravo isprepletenost građevina raznih epoha doživljavao kao vrijednost za sebe, pozvan je da iznese svoje mišljenje ugledni sveučilišni profesor i glavni konzervator, Alois Riegl. Za razliku od arheoloških interesa koji su prevladavali u Splitu, Riegl se zalagao za očuvanje kasnijih povijesnih slojeva te se protivio novim iskapanjima u Palači kojima je cilj bio otkrivanje skrivenih antičkih dijelova. S obzirom na to, njegova analiza zgrade Biskupije donijela je kompromisno rješenje. Iako je pomnom povijesno-umjetničkom analizom ustanovio kako ona nema veliku umjetničku vrijednost, te s obzirom da u Splitu postoje druge građevine iz tog perioda (17. stoljeće) koje nose njegove značajnije oznake, zaključio je da ipak postoje čvrsti razlozi za njezino očuvanje.

¹⁶⁰Otto Benndorf (1838-1907) bio je austrijski povjesničar umjetnosti. Predavao je na sveučilištima u Zürichu, Münchenu i Pragu. U Beču je osnovao odsjek za arheologiju i epigrafiju te Austrijski arheološki institut. SORENSEN, L. *Benndorf, Otto*. Dictionary of Art Historians, <http://www.dictionaryofarthistorians.org/benndorfo.htm> (pregledano 25.6.2014.)

Oni su se prvenstveno odnosili na teoriju recepcije i novi sustav vrijednosti koje je iznio u već spomenutom tekstu *Moderni kult spomenika*, zahvaljujući kojem postoji potreba za očuvanjem starosne i komemorativne vrijednosti.¹⁶¹

U kontekstu zgrade Biskupije kao i ostalih građevnih blokova unutar Palače one se očituju u slikovitosti i određenoj atmosferi koju pobuđuju kod promatrača. Kao što je Benndorf već uočio i Riegl je vidio ljepotu u stapanju srednjovjekovnih i novovjekovnih objekata s antičkim dijelovima Palače te je držao da bi rušenje zgrade Biskupije imalo dalekosežne negativne posljedice za čitavu javnu zaštitu spomenika. Naime, bio je svjestan kako bi njezino rušenje bilo poticaj daljnjem uklanjanju ostalih kasnijih prigradnji. Zbog toga je predložio rušenje samo jugozapadnog krila sklopa.

Kako bi svoje mišljenje približio lokalnoj zajednici na čelu s gradonačelnikom i glavnim konzervatorom Bulićem, svoj je stav zaogrnuo u problem financijske naravi napominjući kako bi postupak stvaranja zatvorenog arheološkog lokaliteta iziskivao golema financijska sredstva (preseljavanje stanovništva, otkup kuća, rušenje, nadnice, konzerviranje, prezentiranje...).¹⁶²

Tako se Rieglova ideja suživota antičkih spomenika i kasnijih prigradnji u velikoj mjeri realizirala i to prvenstveno zahvaljujući financijskoj neisplativosti.

Nakon Rieglove smrti, njegov nasljednik Max Dvořák nastavio je s borbom za očuvanje „*epa od kamenih kvadrata*“¹⁶³, kako je nazivao amalgam spomenika iz različitih perioda na prostoru Dioklecijanove palače. Na početku svog izvještaja o problemu Dioklecijanove palače, u tekstu pod nazivom *Restaurierungsfragen. Spalato (Pitanja restauriranja - Split)*¹⁶⁴, Dvořák ne krije iznenađenje zbog žestine i strasti prisutne u Splitu u vezi njezine budućnosti. Navodi da nije imao prilike dosad susresti se s takvim zanimanjem javnosti za pitanje nekog

¹⁶¹Usp. ĆORIĆ i ŠPIKIĆ, 2011: 402

¹⁶²Usp. ĆORIĆ i ŠPIKIĆ, 2011:408.

¹⁶³ Usp. DVOŘÁK, 1909: 120.

¹⁶⁴ Opširnije o Dvořákovom tekstu vidjeti u: Ćorić, 2012.

spomenika, kao što je to bio slučaj s Dioklecijanovom palačom koja je prouzrokovala brojna okupljanja, novinske članke, letke, rezolucije i protestne parole; čak se pokušalo Palaču i zapaliti.¹⁶⁵

Dvořák je svojim odgovorom u obliku izvješća nastojao dati svojevrstu protutežu onima koji su zagovarali rušenje objekata unutar Palače poradi arheoloških interesa. Iziskivalo je to žustro opovrgavanje ključnih argumenata na kojima se gradila ideja rušenja. Kao i u Rieglovo doba, riječ je i dalje bila vezana uz prometne, sanitarne/higijenske i estetske razloge.

Dvořák je svoju argumentaciju započeo pomalo grubom konstatacijom kojom je nastojao smjestiti Split u kontekst drugih gradova sličnog, ali većeg i bogatijeg umjetničkog sadržaja, pri čemu je napisao: *„Postoje mnogi gradovi koji su još ljepše smješteni, koji su bogatiji umjetničkim djelima, po pojedinim građevinama daleko zanimljiviji nego Split. Postoje i mnogi spomenici klasične umjetnosti, koji su umjetnički sadržajniji i koji gledateljima nude više estetske ugođe nego ruševine moćne carske palače.“*¹⁶⁶ Namjera toga komentara nije bila prokazati Split u negativnom smislu, nego fokus njegove javnosti preusmjeriti na pitanja, za njega od veće važnosti, a to je ljepota stvorena u procesu stapanja koji je doveo do oblikovanja novog jedinstvenog povijesnog organizma. Slika koja je pritom nastala, prema Dvořáku bi se slobodno mogla pripisati nekom umjetniku, zahvaljujući kojem je stvoren *„monumentalni simbol starog i novog svijeta“*.¹⁶⁷ Upravo zbog toga Dvořák izražava veliko čuđenje zbog želje lokalne javnosti, uključujući i one stručne, za regulacijom navedenog prostora i njegovim preoblikovanjem u moderan grad.

U kontekstu Dioklecijanove palače drži smiješnim govoriti o prometnim zahtjevima, čije su potrebe i onako minimalne ili ih gotovo nema. Kad bi ih i bilo, Dvořák drži neupitnim da bi takvi zahtjevi trebali odstupiti pred višim obzirima koji se tiču zadržavanja stare gradske slike što je svojevrсна dužnost prema čitavom civiliziranom društvu. Time ne smatra da Split mora

¹⁶⁵ Usp. DVOŘÁK, 1909: 118.

¹⁶⁶ Usp. DVOŘÁK, 1909: 119.

¹⁶⁷ Usp. DVOŘÁK, 1909: 120.

podnijeti posebno tešku žrtvu, s obzirom da ima prostora na kojemu se grad kao i promet mogu širiti. Problem higijene u palači Dvořák također drži deplasiranim i preuveličanim, komentirajući kako da u čitavoj Dalmaciji postoji potreba za velikom sanitarnom reformom, navodeći pritom gradove poput Dubrovnika, Zadra i Šibenika te i ostatka Splita, kao i većine talijanskih gradova, a u vezi čega još uvijek nije ništa konkretno poduzeto.

Zbog toga Dvořák navedene elemente tehničke i sanitarne prirode vidi kao izgovor ili nehوتيčno samozavaravanje koje vrlo vjerojatno proizlazi iz umjetničkog uvjerenja i stava.¹⁶⁸

Uvjerenje koje je prisutno unutar splitskih stručnih krugova tiče se stvaranja umjetnički dobrog djela, ukoliko se ruševine Palače očisti od omota (*Hülle*) srednjovjekovnih i kasnijih *nedostojnih* prigradnji, kako bi ih se posjetiteljima prikazalo u goloj veličini.¹⁶⁹

U skladu s time, problematičnu zgradu Biskupije, o kojoj je pisao i Riegl, doživljava se kao umjetnički nevrijednu građevinu, za čije postojanje u blizini predivnog mauzoleja, kojemu onemogućava slobodan pogled, ne postoji dovoljno opravdanja. Uzrok takvom shvaćanju Dvořák pronalazi u drugačijem umjetničkom vrednovanju koje svoj korijen ima u kulturi 19. stoljeća, koja više nije kadra prepoznavati pravu umjetničku vrijednost, već umjetnost prilagođava svojim interesima, potrebama i ukusu. Naravno, to se moralo preliti i u njegu spomenika koja je svoj izraz pronašla u „*ludosti čistunstva, pošasti restauriranja, bespoštednoj borbi spram starih gradskih i mjesnih slika*“.¹⁷⁰

Napredovanje njege spomenika Dvořák ne vidi bez dubokog obrata u općenitom odnosu prema umjetnosti, što je od neophodne važnosti i za slučaj Dioklecijanove palače. Prema njegovu mišljenju ideja rušenja i ogoljivanja (*Isolamento*) bi za Palaču bila pogubna jer bi uvjetovala gubitak umjetničke cjeline¹⁷¹, a time neposredno i uništenje povijesne slike tog prostora. Kao što je već pripomenuo, ideja ogoljivanja, u ovom slučaju Dioklecijanovog

¹⁶⁸ Usp. DVOŘÁK, 1909: 121.

¹⁶⁹ Usp. DVOŘÁK, 1909: 121.

¹⁷⁰ Usp. DVOŘÁK, 1909: 125.

¹⁷¹ Između ostalog, vrlo vjerojatno bi došlo do rušenja crkvice sv. Roka i sv. Barbare.

mauzoleja, potječe od dogmatskog stajališta koji vrednuje samo antički stil te njega drži jedinom ispravnom umjetnošću, zbog čega se idealom smatra oslobađanje objekata tog stila od kasnijih stilskih formi. Obratom u percepciji spomenika i njihove vrijednosti, koji je rezultirao priznavanjem vrijednosti svih stilova i perioda, ideja oslobađanja (*isolamento*, *Freilegung*) doživjela je svojevrsni neuspjeh te je svoje opravdanje mogla zaslužiti jedino u iznimnim slučajevima. U kontekstu Splita to bi značilo da je rušenje kasnijih prigradnji zbog pristupa starijim arheološkim slojevima, dolazilo u obzir samo ukoliko se moglo jamčiti da potencijalne iskopine imaju veliku korist za znanost, što ovdje ne bi bio slučaj. Dvořák definitivno drži da ogoljivanje i rušenje ne bi bilo korisno ni za antičke ostatke Dioklecijanove palače: „*Ono što sad u okviru živog organizma, u okviru koji je stoljećima stvaran, izgleda kao dragocjenost, kao brušeni dragi kamen u baroknom okruženju, moralo bi nakon rušenja srednjovjekovnog Splita postati tužna ruševina, kakve su se iz antike mnoge održale, a čija se dojmljivost ne može usporediti s onim čemu se u Splitu može diviti, gdje upravo u povezanosti sa srednjovjekovnim i suvremenim stvaranjem razvaline klasičnog spomenika izgledaju kao divovska ostavština prošlosti*“.¹⁷² Ogoljivanjem bi dakle, osim srednjovjekovnih i novovjekovnih spomenika, bili uništeni i antički dijelovi Dioklecijanove palače, a osim toga ono bi bilo pogubno za slikovitost i „*neodoljivu čaroliju*“¹⁷³ koju stvaraju građevine, ulice i trгови u svojoj cjelovitosti (Slika 11 i 12).

Na svu sreću, Dvořák zaključuje kako je novo shvaćanje dužnosti njege spomenika bilo brže od napredovanja ovog projekta. Stajalište prema kojem svakom povijesnom spomeniku, neovisno o stilu i periodu u kojem je građen, kao i svakoj povijesnoj slici grada, treba odati zaslužen poštovanje prevladalo je i prilikom posljednjeg zasjedanja povjerenstva za Dioklecijanovu palaču, zbog čega je odbačena ideja ogoljivanja kao i rušenja zgrade Biskupije i drugih objekata. No, zaključak je kako se od tih postupaka odustalo, ne zbog

¹⁷² Usp. DVOŘÁK, 1909: 138.

¹⁷³ Usp. DVOŘÁK, 1909: 139.

novostvorenog velikog pijeteta prema tim građevinama, nego zbog činjenice kako bi njihovo rušenje vrlo vjerojatno „*krivotvorilo povijesni izgled ambijenta katedrale*“¹⁷⁴ te umjesto sadašnje vrlo dojmljive konfiguracije prostora uzrokovalo stvaranje umjetnički posve beznačajnog panoramskog dojma.

6.2. Posjet Corneliusa Gurlitta Zagrebu

Posjet sveučilišnog profesora povijesti umjetnosti i arhitekture iz Berlina, Corneliusa Gurlitta¹⁷⁵ Zagrebu te njegovo predavanje koje je održao za javnost, prikladan su primjer kako su se razmišljanja o ambijentu prenijela u hrvatske prilike. Naime, Gurlitt je u Zagreb 1908. godine pozvao Klub hrvatskih arhitekata kako bi sudjelovao u radu žirija na natječaju vezanom za regulaciju Kaptola, Dolca i Vlačke ulice.¹⁷⁶ Rezultat je to zauzimanja novog stava sukladno kojemu se zamjećuje zanemarivanje estetskih interesa u gradogradnji i planiranju gradskog života, što se počelo držati štetnim: „*Znade se, da je od velike važnosti za izradbu takovih osnova intenzivno i stalno sudjelovanje umjetnički osposobljenih sila.*“¹⁷⁷

Kako bi se u javnosti proširila ta važna potreba integralnog shvaćanja gradskog prostora kojemu se ne može i ne smije oduzeti njegova estetska dimenzija, prof. Gurlitt, kao uvaženi stručnjak na području planiranja gradova, održao je predavanje na kojem je predstavio svoja razmišljanja na tu temu.

S obzirom na njegovo podrijetlo te upućenost u prilike u vlastitoj zemlji, Gurlitt je izložio kratku povijest planiranja gradova u Njemačkoj, iznoseći ju kroz temeljne probleme koji su

¹⁷⁴ Usp. DVOŘÁK, 1909: 140.

¹⁷⁵ Cornelius Gurlitt (1850-1938) je bio njemački arhitekt, koji je osim toga studirao i estetiku kod Friedricha Theodora Vischera te povijest umjetnosti kod Wilhelma Lübkea i Antona Springera. Posebni interes razvio je za baroknu arhitekturu koju je temeljito proučavao u Dresdenu, Pragu i Berlinu. Na sveučilištu u Berlinu počeo je predavati 1889, a 1899. godine dobio je naslov redovnog profesora. Od 1902. godine predavao je urbano planiranje na raznim tehničkim sveučilištima. Osim po velikom broju izdanih knjiga i članaka, ostao je poznat po početku svojevrstne reevaluacije perioda baroka i rokoka u povijesti umjetnosti.

SORENSEN, L. *Gurlitt, Cornelius*. Dictionary of Art Historians, <http://www.dictionaryofarthistorians.org/gurlittc.htm> (pregledano 25. lipnja 2014).

¹⁷⁶ Opširnije o natječaju za regulaciju Kaptola vidi u: JURIC, 2005.

¹⁷⁷ Vidi, GURLITT, 1909.

prevladavali na prijelazu stoljeća. On tako ističe da je mnogo štete učinjeno zbog želje za veličinom, za stvaranjem velikih gradova, čime su kao žrtva prineseni cijeli blokovi zgrada, a naročito zanemarena bila je upotreba umjetničkih sredstava u oblikovanju.

Gurlitt je osobito kritičan kad su u pitanju građevinski nacrti druge polovice 19. stoljeća koji podrazumijevaju pravokutne mreže ulica, bez postavljenih visokih umjetničkih zahtjeva, koje mu izgledaju kao „*nastambe niže organiziranih bića, čiji su građevinski oblici izgrađeni prema jednoličnoj shemi, a ne kao domovi ljudskog društva koje se odvija u nešto složenijim životnim okolnostima*“.¹⁷⁸

Kao jedan od rijetkih pozitivnih primjera umjetničkog pristupa gradogradnji, Gurlitt ističe Camilla Sittea koji je potaknuo problematiku podizanja gradogradnje na višu umjetničku razinu. Nakon njega postalo je važno razmišljati o umjetničkom *premazu* gradova prilikom njihova planiranja. Osim toga, izgradnja grada nije više bio samo tehnički, planerski problem, već i socijalni i kulturni, čime se ideja planiranja počela zaokruživati.

Gurlitt ističe i nekoliko svojih načela koji bi imali pripomoći oblikovanju te cjelovitosti u planiranju. On tako drži da je potrebno graditi razumljivo, pri čemu je važno učiniti prepoznatljivim novogradnju od starije gradnje. S druge strane, stare objekte prema Gurlittu treba pokušati sačuvati tako dugo dok je moguće. Savjeti na konkretnijoj razini podrazumijevali su npr. planiranje uličnih poteza koji prema Gurlittu osim funkcionalnosti moraju biti i umjetnički oblikovani: „*Treba dati mogućnost prolaznicima nešto vidjeti i pri tom u njemu pobuditi osjećaj slobode kretanja*“.¹⁷⁹

Tako on savjetuje oblikovanje zakrivljenih ulica koje omogućavaju razigraniji pogled na okolne objekte. Kao adekvatan primjer prednosti zakrivljene ulice poslužila je Gurlittu Ilica: „*Kakve se divne slike odvijaju pred našim očima u Ilici! Uvijek novi scenariji, bogata*

¹⁷⁸ Usp. GURLITT, 1909: 5.

¹⁷⁹ Usp. GURLITT, 1909: 7.

*promjena, šarene tvorevine formi mijenjaju se u okvirima. Nasuprot tome uzmite planski položenu, pravocrtnu ulicu, Palmotićevo, Gundulićevo, Rainerovu ulicu“.*¹⁸⁰

Gurlitt nadalje pojašnjava kako u zakrivljenim ulicama svaka zgrada dobiva na neki način priliku da se istakne, da „*postane individualnost*“, dok je u pravocrtno položenim ulicama prisutan tek „*jednoobrazni niz pročelja i dugi paralelni frizovi*“ koji prema njemu izgledaju poput putokaza koji naposljetku ne vode nigdje.¹⁸¹

Osim o uličnim nizovima, Gurlitt raspravlja i o trgovima, za koje drži da ne bi trebali biti samo ulična proširenja na kojima bi se dodatno nakupljala gradska prašina. Kao i mnogi prije njega, poput Sittea na primjer, Gurlitt trgove definira kao javne površine, slobodne od prometa. Idealni primjer takvog trga za njega je također rimski Forum. Istina, on ih kategorizira prema namjeni, pa tako postoje trgovi tržnice (*Märktplatze*), trgovi s dječjim igralištima, memorijalni trgovi sa spomenicima te ukrasni trgovi s raznolikim hortikulturnim uređenjem. Velikim propustom gradske uprave kao i arhitekta, Gurlitt drži presijecanje trgova prometom jer se time onemogućava nesmetano i sigurno okupljanje ljudi i obavljanje poslova (npr. sigurna dječja igra, neometano obavljanje kupovine, okupljanje ljudi u svečanim prigodama i dr.).

Nakon izlaganja o pojedinačnim problemima urbanog planiranja, Gurlitt se osvrnuo na problem zaštite spomenika te zaštite narodne umjetnosti kao one koja daje poticaj novomu. Naglašava kako da je za potrebe njezine zaštite u Njemačkoj osnovan veći broj udruga i institucija čijim je djelovanjem narodna umjetnost, točnije rečeno tip njemačke seljačke kuće, postao svojevrsna osnova arhitektonskog razvoja.¹⁸²

„Samo ono što je proisteklo iz nacionalnog tla, pomaže nam konačno ipak ići naprijed. Tu u stvari leži pozitivna osnova za naše umjetničko stvaranje, u tome što je proisteklo iz istog tla

¹⁸⁰ Usp. GURLITT, 1909: 7.

¹⁸¹ Usp. GURLITT, 1909: 7.

¹⁸² Usp. GURLITT, 1909: 12.

kao i mi“.¹⁸³ Takve osnove prema Gurlittu mogu se pronaći isključivo u seoskoj arhitekturi, te u starim gradskim stambenim kućama, bez obzira koliko skromne one bile. Arhitektura prema njegovu mišljenju mora svoj poticaj uzimati iz vlastite okoline, iz vlastitog nacionalnog bića, a ne iz tuđine. Iz tog razloga smatra da se stare kuće moraju zaštititi svim raspoloživim sredstvima, kako bi ih se sačuvalo.

Kao primjer iz naše, zagrebačke sredine Gurlitt uzima zgradu samostana pokraj stare Marijine crkve, kao i utvrđene zidove Kaptola: „*Ma kako neugledni bili takvi zidovi, imate tako veliku vrijednost za ljepotu i povijesni karakter jednog grada*“.¹⁸⁴ Kao dokaz slikovitosti navedenih primjera, Gurlitt navodi slikara koji će prije „*ovjekovječiti čari ove zastarjele građevinske umjetnosti*“¹⁸⁵ nego što će biti inspiriran nekom velikom modernom zgradom.

U korist svoje teze, Gurlitt ističe čitav zagrebački Gornji grad kao prostor čiji ga je mir i tišina, skladnost, jednostavnost i skromnost oduševila u toj mjeri da u njemu ne bi napravio nikakve izmjene, a pogotovo je izrazio svoje protivljenje potencijalnoj novoj izgradnji luksuznih, kako kaže *razmetljivih* kuća, koje bi samo umanjile poseban dojam tog mjesta. Upravo na ovom prostoru Gurlitt od neizmjerne važnosti drži ispravno planiranje koje se i u najmanjem detalju mora podrediti njegovoj slikovitosti.

Svoje izlaganje Gurlitt završava kratkom analizom povijesti odnosa prema spomenicima kroz 18. i 19. stoljeće, pri čemu do izražaja dolaze promjene u njegovu shvaćanju. Tako je u 18. stoljeću bio slučaj da bi se npr. jedna gotička crkva kojoj je prijetilo urušavanje pregradila u stilu modernom za to vrijeme. Devetnaesto stoljeće, s druge je strane, isti problem shvatilo posve drugačije, i to na način da se stara građevina, koja je tijekom svog postojanja više puta preinačena, i to u različitim stilovima, opet vrati u njeno prvotno stanje, pri čemu se nužno moraju odstraniti svi naknadni dodaci.¹⁸⁶ Tako je 19. stoljeće iznjedrilo svojevrсно

¹⁸³ Usp. GURLITT, 1909: 12.

¹⁸⁴ Usp. GURLITT, 1909: 13.

¹⁸⁵ Usp. GURLITT, 1909: 13.

¹⁸⁶ Usp. GURLITT, 1909: 15.

krivotvorenje, tj. nemogućnost prepoznavanja naknadnih nadogradnji kao novih, u čemu je vjerojatno najviši stupanj postigao Viollet-le-Duc.

Sve to potaklo je Gurlitta na posve drugačije promišljanje koje je izrekao i na *Danima konzerviranja*. Naime, njegovo je mišljenje bilo da se spomenike mora restaurirati tako da svatko može prepoznati što je na njima novo izgrađeno te da je moguća skladna koegzistencija različitih stilova na jednom spomeniku. Iako je njegov stav bio vrlo burno dočekan, nije prošlo puno vremena od kada su se i njegovi kolege počeli slagati s takvim mišljenjem.

Upravo ta izjava o mogućnosti koegzistencije različitih stilskih formi i perioda na jednom objektu, s kojom je Gurlitt završio svoje izlaganje pred zagrebačkom publikom, na neki je način izraz njegova stajališta o problematici regulacije Kaptola i potencijalnog uklanjanja zapadnog dijela zidina ispred katedrale, zbog koje je i pozvan. Njegova privrženost slikovitim oblicima i skromnijim izričajima te mogućnost uspostavljanja sklada među različitim stilovima, koji svojom razigranošću na neki način i povećavaju slikovitost, jasan je dokaz kako Gurlitt nije držao neophodnim rušenje Bakačeve kule i zidina za potrebe prometa.

7. ZAKLJUČAK

Veliki razvoj industrije i tehnologije koji je uslijedio posebice u drugoj polovici 19. stoljeća ostavio je trag na izgled i strukturu gradova diljem Europe. Naime, demografski porast kao posljedica industrijalizacije stvorio je potrebu za proširivanjem postojećih, te gradnjom novih gradova. To je pak značilo intenziviranje gradogradnje, a posljedično i preispitivanje njezinih učinaka na prostor, spomenike te stanovnike gradova.

Konzervatori, povjesničari umjetnosti, arhitekti i drugi stručnjaci uključeni u službu zaštite spomenika izrazili su svoje kritike na brojne, često i brzoplete poteze u gradogradnji koji su rezultirali nepovratnim gubitkom mnogih spomenika, njihovih ambijenata te naposljetku atmosfere i načina dotadašnjeg života.

Zadatak ovog rada bio je analizirati kako su se navedene promjene odrazile na stare ambijente, bilo da je riječ o prostoru oko važnih spomenika ili o čitavim gradskim četvrtima, posebice u kontekstu srednje Europe (i Italije). Uočeno je kako je njihova ugroženost zbog novogradnji i razvoja prostornog planiranja koje je trebalo odgovoriti na suvremene zahtjeve prometa, higijene i stvaranja slobodnog prostora za novogradnje, urodila povećanim interesom za njihovu zaštitu od strane dijela konzervatorske stručne javnosti.

Uslijedilo je sagledavanje štetnih posljedica gradogradnje te davanje preporuka za drugačije postupanje u skoroj budućnosti, kako bi se prevenirao daljnji gubitak i ublažilo načinjene pogreške u pristupu ambijentima. Učinjeno je to putem javnog djelovanja istaknutih pojedinaca, objavom knjiga i članaka kao i stručnim okupljanjima, sve u svrhu osvještavanja potrebe za zaštitom takvih prostora koja nisu nužno nosila posebne povijesne i/ili umjetničke značajke, ali su bili osnova stvaranja ugodnog dojma i atmosfere, podsjetnik na život predaka, zajam poštivanja tradicije i čuvanja sveukupne, šire definirane baštine.

Ograničeni opseg rada zahtijevao je selekciju analiziranih tekstova što je značilo stavljanje fokusa na one koji su se konkretnije i s većom pomnošću bavili upravo pojedinim problemima vezanim uz potrebu za očuvanje ambijenata, kako bi se na taj način pratio tijek razvoja misli. Tako se u prvom redu pozornost usmjerila prema austrijskom povjesničaru umjetnosti, Camillu Sitteu koji je na određeni način i pokrenuo lavinu promjena u recepciji ambijenta, naročito svojom knjigom *Gradogradnja prema umjetničkim načelima* u kojoj je oštro kritizirao matematički duh modernog vremena, koji unatoč svojoj sve sofisticiranijoj tehnologiji ne uspijeva ostvariti estetski zadovoljavajuću gradogradnju. Ističe Sitte duhovnu dimenziju gradogradnje, što će se provlačiti kroz tekstove njegovih nasljednika, koja ima zadovoljiti i druge potrebe ljudi, izuzev onih materijalnih. Zbog toga se žustro zalaže za korjenitu promjenu paradigme gradogradnje koja mora imati i svoju estetsku dimenziju te činiti sve što je moguće kako bi se očuvala raznolikost gradskih motiva i organski razvoj pojedinih gradskih ambijenata što treba osigurati, još od Aristotela zacrtan uvjet kvalitetnog planiranja gradova, a to je sreća njegovih stanovnika.

Slično promišljanje o ambijentu zastupljeno je i na sjednicama *Dana konzerviranja* koje su od 1900. godine okupljale konzervatorsku javnost s ciljem promoviranja konzervatorskih ciljeva u zaštiti spomenika. Definiranje *nove* zaštite spomenika nastavilo se produbljivanjem teoretskih premisa koje su na općenitoj razini obuhvaćala neizostavnu potrebu za suradnjom umjetnika, u prvom redu arhitekata i konzervatora te ostvarivanje kvalitetnog suživota suvremene umjetnosti i gradogradnje sa starim spomenicima i ambijentima u vidu interpolacija koje ih poštuju. Također, neophodna je bila i potreba za negativnim određenjem prema konceptima stilskeg restauriranja i tzv. *Freilegung*-a, tj. oslobađanja značajnih spomenika od arhitekture koja ih okružuje (što je značilo gubitak ambijentalnih vrijednosti) za koje se držalo da ih se treba kloniti kako bi se osigurala adekvatna zaštita spomenika. Osim toga, značilo je to i davanje čitavog niza preporuka kako bi se spriječio daljnji gubitak

vrijedne baštine, što je postignuto osvrtnjem na konkretne probleme. U kontekstu zaštite ambijenata značilo je to bavljenje s problemima zaštite uličnih linija, groblja, starih imena ulica te ublažavanje već načinjene štete zahvaljujući pretjeranom posvećivanju pozornosti prometnim zahtjevima, poput uništavanja slike grada zbog električnih i tramvajskih vodova i rušenja krivudavih, malih uličica te uklanjanja slikovitih elemenata stare ulične infrastrukture. U raspravama o navedenim problemima sudjelovali su ugledni pojedinci s područja zaštite spomenika, poput Aloisa Riegla, Georga Dehia, Maxa Dvořáka, Corneliusa Gurlitta, Josefa Stübbena i Carla Rehorsta te brojni, manje poznati pojedinci koji su djelovali na lokalnoj razini.

Izuzev njemačke i austrijske zaštite spomenika koje su vjerojatno dale najznačajniji obol zaštiti ambijenata, bilo je važno spomenuti i primjer izvan tog konteksta, što je učinjeno osvrtnom na promišljanja talijanskog arhitekta Gustava Giovannonija. Osim vrlo sličnih ideja o neophodnoj promjeni na području zaštite spomenika, uklopljenog u talijanske prilike, Giovannoni je predložio i model tzv. graditeljskog *prorjeđivanja* (*diradamento*) koji je, kao svojevrsno kompromisno rješenje, trebao zadovoljiti suvremene potrebe, ali i očuvati vrijednosti ambijenta na način da se uklone pojedini objekti umjesto čitavih četvrti i tako ostvari željena prozračnost i prostornost. Osim toga, Giovannoni je inzistirao na važnosti scenske pozadine značajnih spomenika za koju je zaslužan upravo ambijent kojem je onda potrebno osigurati veću pozornost.

U kontekstu hrvatske zaštite spomenika opisana su dva konkretna primjera pomoću kojih se nastojalo prikazati usvajanje brige o ambijentu. Riječ je o borbi za očuvanje srednjovjekovnih i novovjekovnih pregradnji u kompleksu Dioklecijanove palače u Splitu, koja je zahvaljujući uključenju stručnjaka poput Aloisa Riegla i Maxa Dvořáka završila u korist njihova očuvanja; te pitanju regulacije Kaptola, točnije zapadnog badema katedralnog sklopa (uključujući i Bakačevu kulu te knjižnicu) na koje je pokušao odgovoriti prof. Cornelius Gurlitt

upozoravajući upravo na važnost ambijenta, uspoređujući situaciju u Njemačkoj. Iako je taj problem riješen nepovoljno po ambijent katedrale, javno predavanje koje je održao pred zagrebačkom publikom, zasigurno je ostavilo velikog utjecaja na kasnije promišljanje o vrijednostima ambijenta.

Na kraju se svakako može zaključiti kako rasprave s kraja 19. stoljeća te iz prvog desetljeća 20. stoljeća, analizirane u ovom radu ukazuju na velike konceptualne promjene u recepciji spomenika kao i proširenju njegove definicije, za što su ponajviše zaslužni pojedinci s područja zaštite spomenika čije je djelovanje zasigurno omogućilo širenje i oblikovanje kolektivne svijesti o potrebi očuvanja ambijenata, kojoj svjedočimo i danas.

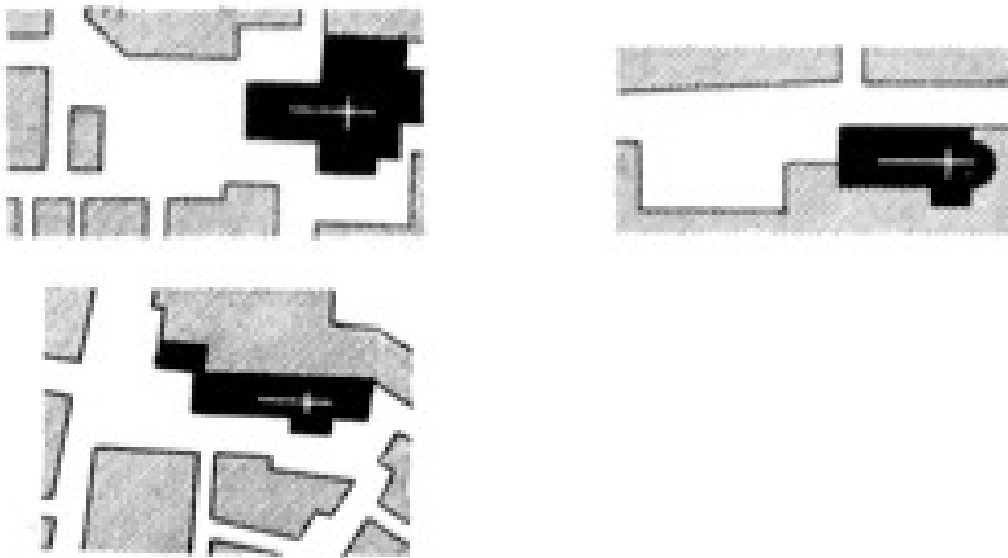
SLIKOVNI PRILOZI

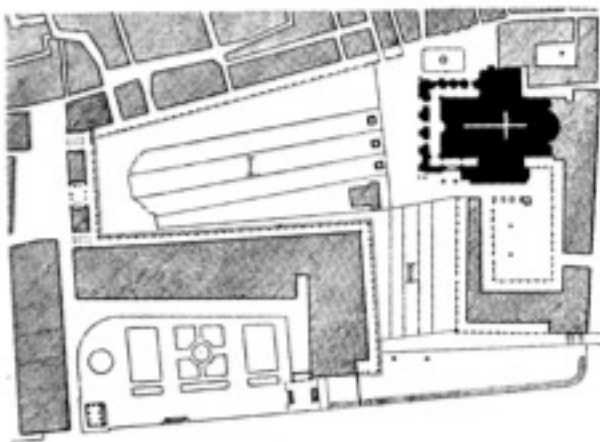
Slika 1. Bulevar u Kölnu, 1890.

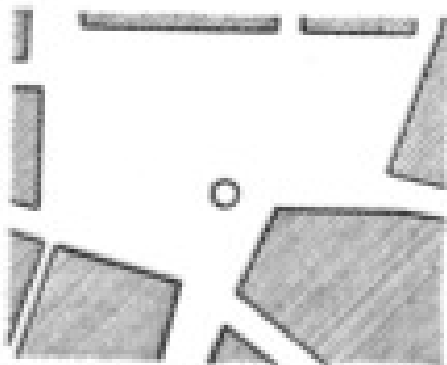
Slika 2. Stara gradska jezgra Frankfurta (Johannitergasse)

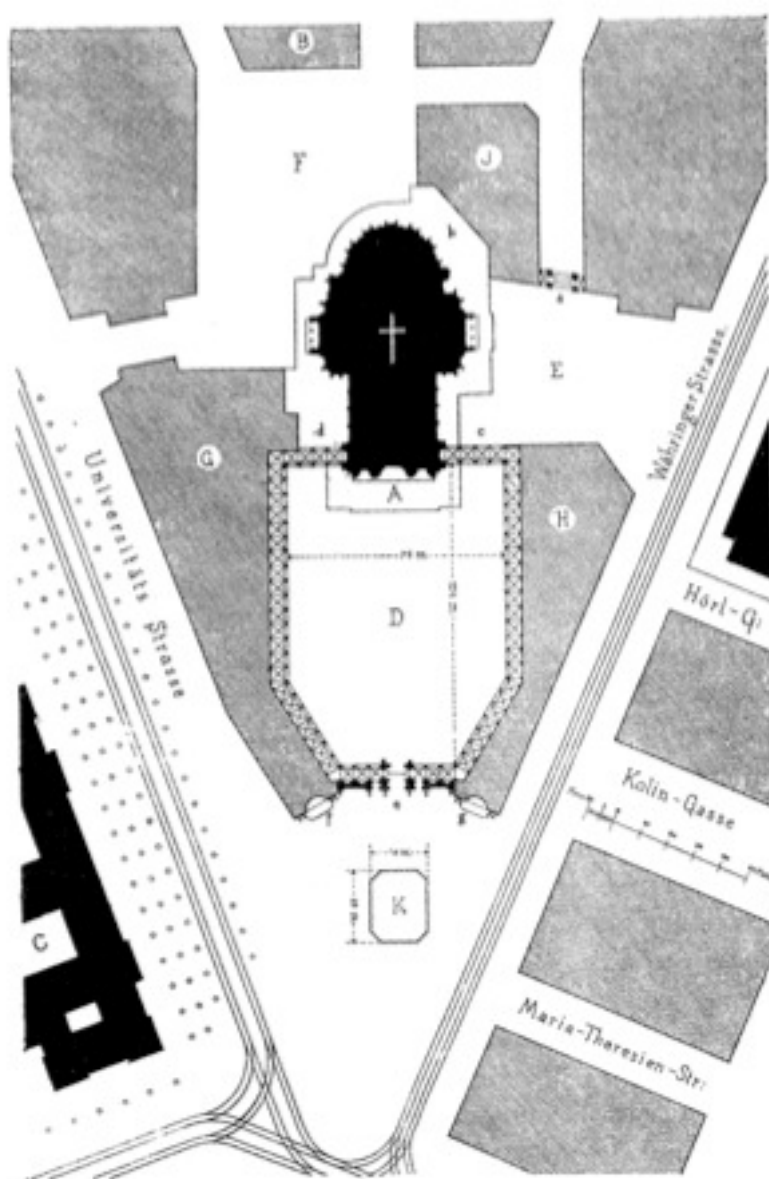
Slika 3. Sitteove skice Verone (1899.): Katedralni trg; San Fermo Maggiore;
S. Anastasia

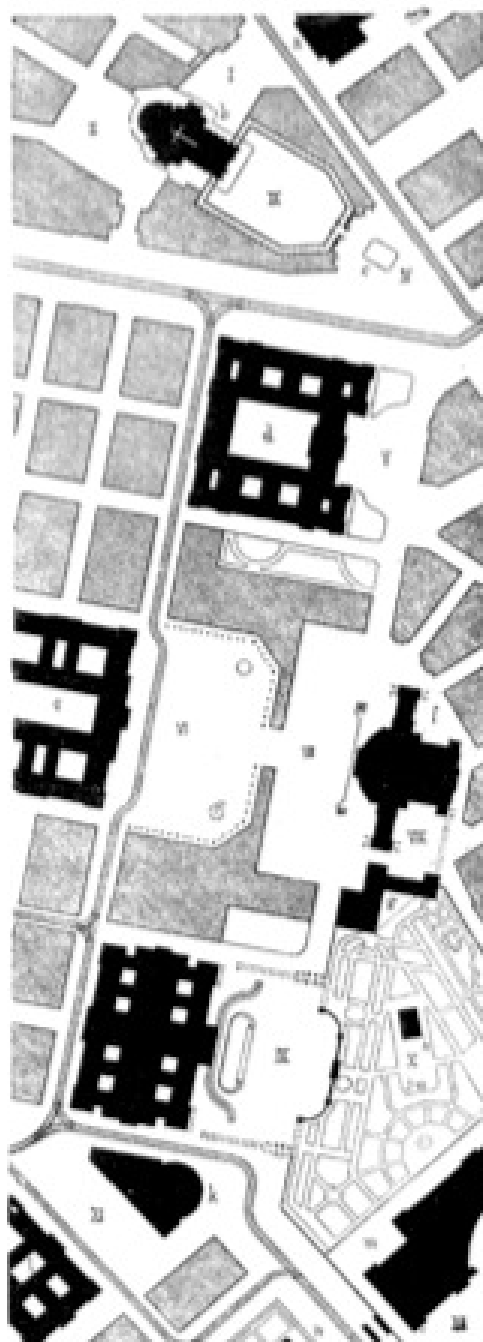
Slika 4. Sitteove skice Venecije (1899.): I. Piazza San Marco; II. Piazzeta

Slika 5. Sitteove skice Firenze (1899.): Piazza della Signoria

Slika 6. Sitteov projekt za preoblikovanje Trga Zavjetne crkve u Beču

OBJAŠNENJE PLANA

A. TRGOVI

- I, II, IV, novi trгови
kod Zavjetne crkve;
- III. Atrij Zavjetne crkve;
- V. Univerzitetni trg;
- VI. Trg gradske vijećnice;
- VII. Veliki kazališni trg;
- VIII. Mali kazališni trg;
- IX. Trg ispred Parlamenta;
- X. park;
- XI. trg ispred Palače pravde;
- XII. trg novog Burga

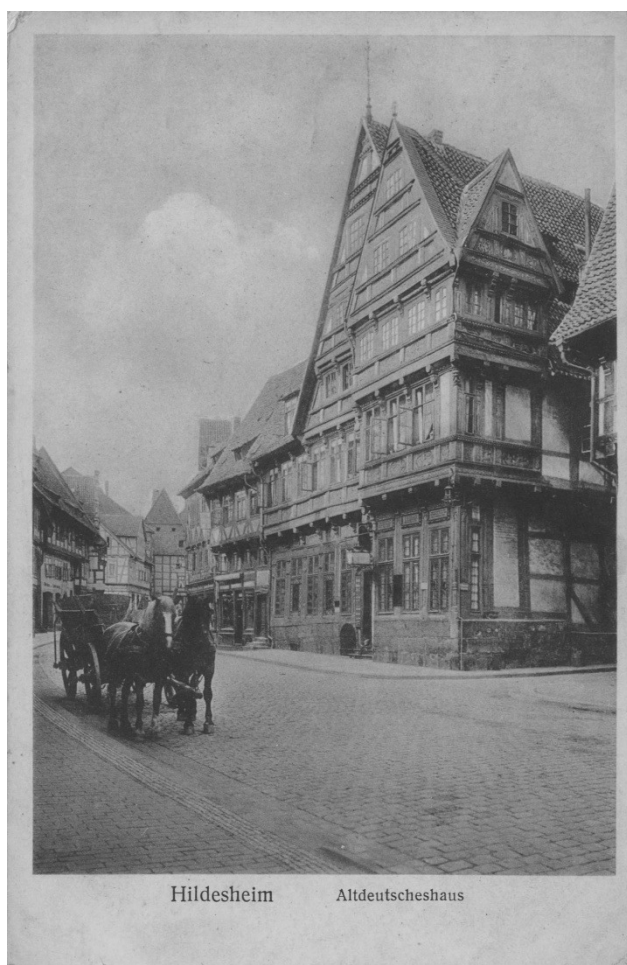
B. ZGRADE

- a. kemijski laboratoriji;
- b. Zavjetna crkva;
- c. trg za neki veliki spomenik;
- d. Univerzitet;
- e. gradska vijećnica;
- f. kazalište (Burgtheater);
- g. projektirani trakt uz kazalište,
- h. Tezejev hram;
- j. mjesto predviđeno
za spomenik Goetheu;
- k. još neodređena novogradnja;
- m. trakt novog Hofburga;
- n. projektirani slavluk

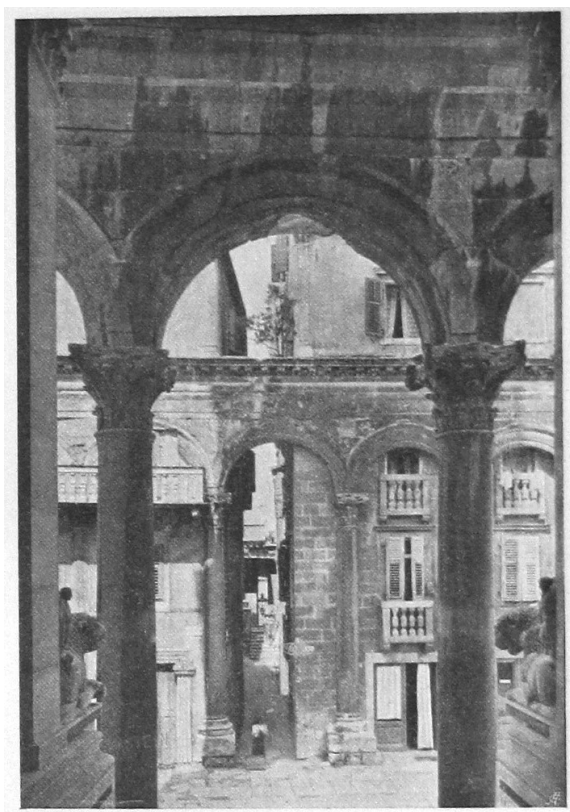
Slika 7. Sitteov plan preoblikovanja bečkog Ringa

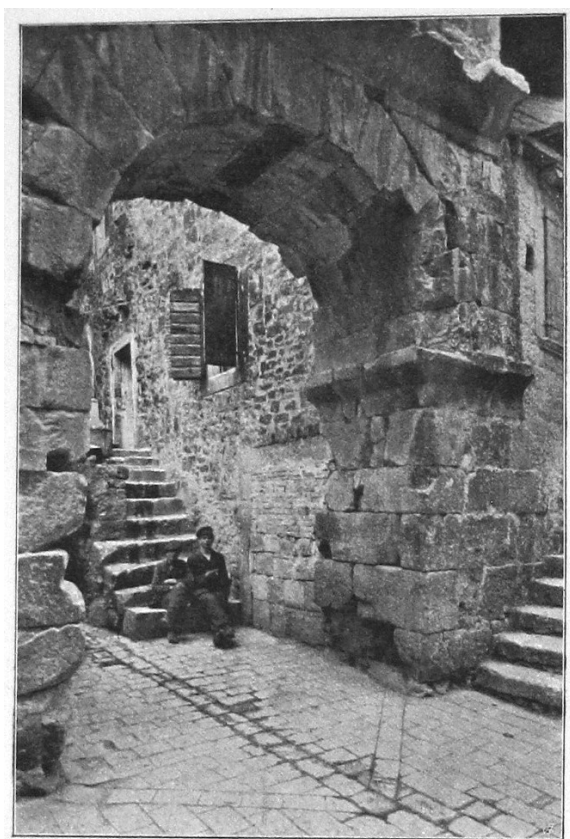
Slika 8. Primjer seoske kapele s početka 20. stoljeća u Njemačkoj

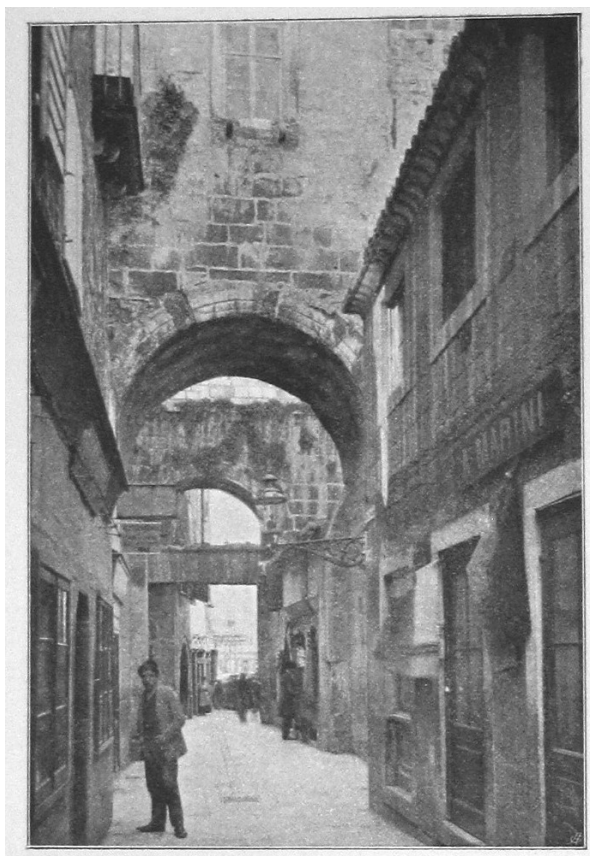
Slika 9. Primjer *Altdeutsch* kuće u Hildesheimu, Njemačka, oko 1900.

Slika 10. Pogled na zgradu Biskupije u Dioklecijanovoj palači u Splitu, prije 1909.

Slika 11. Prizor iz Dioklecijanove palače u Splitu I, prije 1909.

Slika 12. Prizor iz Dioklecijanove palače u Splitu II, prije 1909.

POPIS ILUSTRACIJA

Slika 1: Bulevar u Kölnu, 1890., u LADD, B. (1990), *Urban Planning and Civic Order in Germany, 1860-1914*. Harvard University Press, Cambridge.

Slika 2: Stara gradska jezgra Frankfurta (Johannitergasse), u LADD, B. (1990), *Urban Planning and Civic Order in Germany, 1860-1914*. Harvard University Press, Cambridge.

Slika 3: Sitteove skice Verone (1899.): Katedralni trg; San Fermo Maggiore; S. Anastasia, u SITTE, C. (2010), *Gradogradnja prema umjetničkim načelima: prilog rješavanju modernih problema arhitekture i spomeničke plastike s posebnim osvrtom na Beč*. Litteris, Zagreb.

Slika 4: Sitteove skice Venecije (1899.): I. Piazza San Marco; II. Piazzeta, u SITTE, C. (2010), *Gradogradnja prema umjetničkim načelima: prilog rješavanju modernih problema arhitekture i spomeničke plastike s posebnim osvrtom na Beč*. Litteris, Zagreb.

Slika 5: Sitteove skice Firence (1899.): Piazza della Signoria, u SITTE, C. (2010), *Gradogradnja prema umjetničkim načelima: prilog rješavanju modernih problema arhitekture i spomeničke plastike s posebnim osvrtom na Beč*. Litteris, Zagreb.

Slika 6: Sitteov projekt za preoblikovanje Trga Zavjetne crkve u Beču, u SITTE, C. (2010), *Gradogradnja prema umjetničkim načelima: prilog rješavanju modernih problema arhitekture i spomeničke plastike s posebnim osvrtom na Beč*. Litteris, Zagreb.

Slika 7: Sitteov plan preoblikovanja bečkog Ringa, u SITTE, C. (2010), *Gradogradnja prema umjetničkim načelima: prilog rješavanju modernih problema arhitekture i spomeničke plastike s posebnim osvrtom na Beč*. Litteris, Zagreb.

Slika 8: Primjer seoske kapele s početka 20. stoljeća u Njemačkoj,
http://www.zh.ch/internet/de/aktuell/news/medienmitteilungen/2012/158_bericht_denkmalpflege.html,
(pregledano 24.6.2014.)

Slika 9: Primjer *Altdeutsch* kuće u Hildesheimu, Njemačka, oko 1900.,
<http://www.zeno.org/Ansichtskarten/M/Hildesheim,+Niedersachsen/Altdeutsches+Haus>, (pregledano 24.6.2014.)

Slika 10: Pogled na zgradu Biskupije u Dioklecijanovoj palači u Splitu, prije 1909., u DVOŘÁK, M. (1909), *Restaurierungsfragen Spalato*, u N.N. (1909), *Aus dem Kunstgeschichtlichen*

Jahrbuch der K.K. Zentral-Kommission für Kunst-und historische Denkmale III.IV. : 117-142, Beč.

Slika 11: Prizor iz Dioklecijanove palače u Splitu I, prije 1909., u DVOŘÁK, M. (1909), *Restaurierungsfragen Spalato*, u N.N. (1909), Aus dem Kunstgeschichtlichen Jahrbuch der K.K. Zentral-Kommission für Kunst-und historische Denkmale III.IV. : 117-142, Beč.

Slika 12: Prizor iz Dioklecijanove palače u Splitu II, prije 1909., u DVOŘÁK, M. (1909), *Restaurierungsfragen Spalato*, u N.N. (1909), Aus dem Kunstgeschichtlichen Jahrbuch der K.K. Zentral-Kommission für Kunst-und historische Denkmale III.IV. : 117-142, Beč.

BIBLIOGRAFIJA

ARNTZ, D. (1904), *Mainz 1904: Korreferent: Arntz-Cöln*, u N.N. (1910), Denkmalspflege, Auszug aus den stenographischen Berichten des Tages für Denkmalspflege in Dresden 1900, Freiburg i. B. 1901, Düsseldorf 1902, Erfurt 1903, Mainz 1904, Bamberg 1905, Braunschweig 1906, Mannheim 1907, Lübeck 1908 und Trier 1909, I. Band : 37-42, Verlag von E. A. Seeman, Leipzig.

CLEMEN, P. (1908), *Lübeck 1908: Referent: Clemen-Bonn*, u N.N. (1910), Denkmalspflege, Auszug aus den stenographischen Berichten des Tages für Denkmalspflege in Dresden 1900, Freiburg i. B. 1901, Düsseldorf 1902, Erfurt 1903, Mainz 1904, Bamberg 1905, Braunschweig 1906, Mannheim 1907, Lübeck 1908 und Trier 1909, I. Band : 474-486, Verlag von E. A. Seeman, Leipzig.

COLLINS, G.R. i COLLINS, C.C. (2006), *Camillo Sitte: The Birth of Modern City Planning*. Dover Publications, Mineola.

ĆORIĆ, F. (2012), *Max Dvořák: Restauratorska pitanja – Split*, «Kulturna baština» 38 : 141-162, Split.

ĆORIĆ, F. i ŠPIKIĆ, M. (2011), *Izvjestice Aloisa Riegla o Dioklecijanovoj palači iz 1903. godine*, «Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji» 42, 1 : 387-416, Split.

DEHIO, G. (1903), *Erfurt 1903:Referent: Dehio-Straßburg*, u N.N. (1910), Denkmalspflege, Auszug aus den stenographischen Berichten des Tages für Denkmalspflege in Dresden 1900, Freiburg i. B. 1901, Düsseldorf 1902, Erfurt 1903, Mainz 1904, Bamberg 1905, Braunschweig 1906, Mannheim 1907, Lübeck 1908 und Trier 1909, I. Band : 13-20, Verlag von E. A. Seeman, Leipzig.

DEHIO, G. (1905), *Denkmalschutz und Denkmalspflege im Neunzehnten Jahrhundert*, u N.N. (1914) Kunsthistorische Aufsätze von Georg Dehio : 261-283, Druck Verlag R.Oldenbourg, München/Berlin.

DVOŘÁK, M. (1988), *Katekizam zaštite spomenika*, «Pogledi» 18, 3-4 : 793-820, Zagreb.

DVOŘÁK, M. (1909), *Restaurierungsfragen Spalato*, u N.N. (1909), Aus dem Kunstgeschichtlichen Jahrbuch der K.K. Zentral-Kommission für Kunst-und historische Denkmale III.IV. : 117-142, Beč.

GIOVANNONI, G. (1913), *Il «diradamento» edilizio dei vecchi centri. Il quartiere della rinascenza in Roma*, «Nuova antologia di lettere, scienze ed arti» fasc 997, 46 : 53-76, Roma.

GIOVANNONI, G. (1914), *Il tempio della Fortuna Virile ed il «Forum Boarium»*, «Nuova antologia di lettere, scienze ed arti» 5. serie, 171(255) : 105-114, Roma.

GURLITT, C. (1909), *Osnivanje gradova*. Naklada kluba hrvatskih arhitekata, Zagreb.

HAGER, (1905), *Bamberg 1905: Referent: Hager-München*, u N.N. (1910), Denkmalspflege, Auszug aus den stenographischen Berichten des Tages für Denkmalspflege in Dresden 1900, Freiburg i. B. 1901, Düsseldorf 1902, Erfurt 1903, Mainz 1904, Bamberg 1905, Braunschweig 1906, Mannheim 1907, Lübeck 1908 und Trier 1909, I. Band : 64-76, Verlag von E. A. Seeman, Leipzig.

JURIĆ, Z. (2004), *Zaštita spomenika u teorijama gradogradnje u Srednjoj Europi 1870.-1918.*, „Prostor“ 12 1(27) : 1-16, Zagreb.

JURIĆ, Z. (2005), *Viktor Kovačić – prolog u regulaciju Kaptola*, 1908, „Prostor“ 13 1(29) : 23-40, Zagreb.

KNEŽEVIĆ, S. (prir.) (1999), *Bečka škola povijesti umjetnosti*. Barbat, Zagreb.

LADD, B. (1990), *Urban Planning and Civic Order in Germany, 1860-1914*. Harvard University Press, Cambridge.

MEIER, P.J. (1905), *Bamberg 1905: Referent: Meier-Braunschweig*, u N.N. (1910), Denkmalspflege, Auszug aus den stenographischen Berichten des Tages für Denkmalspflege in Dresden 1900, Freiburg i. B. 1901, Düsseldorf 1902, Erfurt 1903, Mainz 1904, Bamberg 1905, Braunschweig 1906, Mannheim 1907, Lübeck 1908 und Trier 1909, I. Band : 387-397, Verlag von E. A. Seeman, Leipzig.

N.N. (1905), *Bamberg 1905: Denkmalspflege und moderne Kunst*, u N.N. (1910), Denkmalspflege, Auszug aus den stenographischen Berichten des Tages für Denkmalspflege in Dresden 1900, Freiburg i. B. 1901, Düsseldorf 1902, Erfurt 1903, Mainz 1904, Bamberg

1905, Braunschweig 1906, Mannheim 1907, Lübeck 1908 und Trier 1909, I. Band : 64-84, Verlag von E. A. Seeman, Leipzig.

REHORST, C. (1907), *Mannheim 1907: Referent: Rehorst-Merseburg*, u N.N. (1910), Denkmalpflege, Auszug aus den stenografischen Berichten des Tages für Denkmalpflege in Dresden 1900, Freiburg i. B. 1901, Düsseldorf 1902, Erfurt 1903, Mainz 1904, Bamberg 1905, Braunschweig 1906, Mannheim 1907, Lübeck 1908 und Trier 1909, I. Band : 404-445, Verlag von E. A. Seeman, Leipzig.

RIEGL, A. (1903), *Moderni kult spomenika, njegova bit, njegov postanak*, u ŠPIKIĆ, M. (ur.) (2006), *Anatomija povijesnoga spomenika* : 349-411, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb.

RIEGL, A. (1905), *Neue Strömungen in der Denkmalpflege*, «Mitteilungen der K.K. Zentral-Kommission für Erforschung und Erhaltung der Kunst-und historischen Denkmale», 4 (1-3) : 85-104, ?.

SITTE, C. (2010), *Gradogradnja prema umjetničkim načelima: prilog rješavanju modernih problema arhitekture i spomeničke plastike s posebnim osvrtom na Beč*. Litteris, Zagreb.

SCHORSKE, C.E. (1997), *Beč krajem stoljeća*. Izdanja Antibarbarus, Zagreb.

SIMMEL, G. (2001), *Kontrapunkti kulture*. Naklada Jesenski i Turk, Zagreb.

STRUCKMANN, G. (1902), *Düsseldorf 1902: Referent: Struckmann-Hildesheim*, u N.N. (1910), Denkmalpflege, Auszug aus den stenografischen Berichten des Tages für Denkmalpflege in Dresden 1900, Freiburg i. B. 1901, Düsseldorf 1902, Erfurt 1903, Mainz 1904, Bamberg 1905, Braunschweig 1906, Mannheim 1907, Lübeck 1908 und Trier 1909, I. Band : 325-347, Verlag von E. A. Seeman, Leipzig.

STÜBBEN, J. (1902), *Düsseldorf 1902: Debatte: Stübben-Cöln*, u N.N. (1910), Denkmalpflege, Auszug aus den stenografischen Berichten des Tages für Denkmalpflege in Dresden 1900, Freiburg i. B. 1901, Düsseldorf 1902, Erfurt 1903, Mainz 1904, Bamberg 1905, Braunschweig 1906, Mannheim 1907, Lübeck 1908 und Trier 1909, I. Band : 354-358, Verlag von E. A. Seeman, Leipzig.

STÜBBEN, J. (1903), *Erfurt 1903: Referent: Stübben-Cöln*, u N.N. (1910), Denkmalpflege, Auszug aus den stenografischen Berichten des Tages für Denkmalpflege in Dresden 1900, Freiburg i. B. 1901, Düsseldorf 1902, Erfurt 1903, Mainz 1904, Bamberg 1905,

Braunschweig 1906, Mannheim 1907, Lübeck 1908 und Trier 1909, I. Band : 372-380, Verlag von E. A. Seeman, Leipzig.

ŠPIKIĆ, M. (2006), *Uvod. Obziri prema tvari*, u ŠPIKIĆ, M. (ur.) (2006), *Anatomija povijesnoga spomenika* : 277-286, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb.

Internetski izvori

Meier, Paul Jonas http://de.wikipedia.org/wiki/Paul_Jonas_Meier (pregledano 29.6.2014.)

Rehorst, Carl http://de.wikipedia.org/wiki/Carl_Rehorst (pregledano 24.6.2014.)

SORENSEN, L. *Benndorf, Otto*. Dictionary of Art Historians, <http://www.dictionaryofarthistorians.org/benndorfo.htm> (pregledano 25.6.2014.)

SORENSEN, L. *Clemen, Paul*. Dictionary of Art Historians, <http://www.dictionaryofarthistorians.org/clemenp.htm> (pregledano 25.6.2014.)

SORENSEN, L. *Dehio, Georg*. Dictionary of Art Historians, <http://www.dictionaryofarthistorians.org/dehiog.htm> (pregledano 25.6.2014.)

SORENSEN, L. *Dvořák, Max*. Dictionary of Art Historians, <http://www.dictionaryofarthistorians.org/dvorakm.htm> (pregledano 28.6.2014.)

SORENSEN, L. *Giovannoni, Gustavo*. Dictionary of Art Historians, <http://www.dictionaryofarthistorians.org/giovannonig.htm> (pregledano 25.6.2014.)

SORENSEN, L. *Gurlitt, Cornelius*. Dictionary of Art Historians, <http://www.dictionaryofarthistorians.org/gurlittc.htm> (pregledano 25.6.2014.)

SORENSEN, L. *Riegl, Alois*. Dictionary of Art Historians, <http://www.dictionaryofarthistorians.org/riegla.htm> (pregledano 27.6.2014.)

Struckmann, Gustav http://de.wikipedia.org/wiki/Gustav_Struckmann
(pregledano 25.6.2014.)

Stübgen, Josef http://de.wikipedia.org/wiki/Josef_St%C3%BCbgen (pregledano 24.6.2014.)